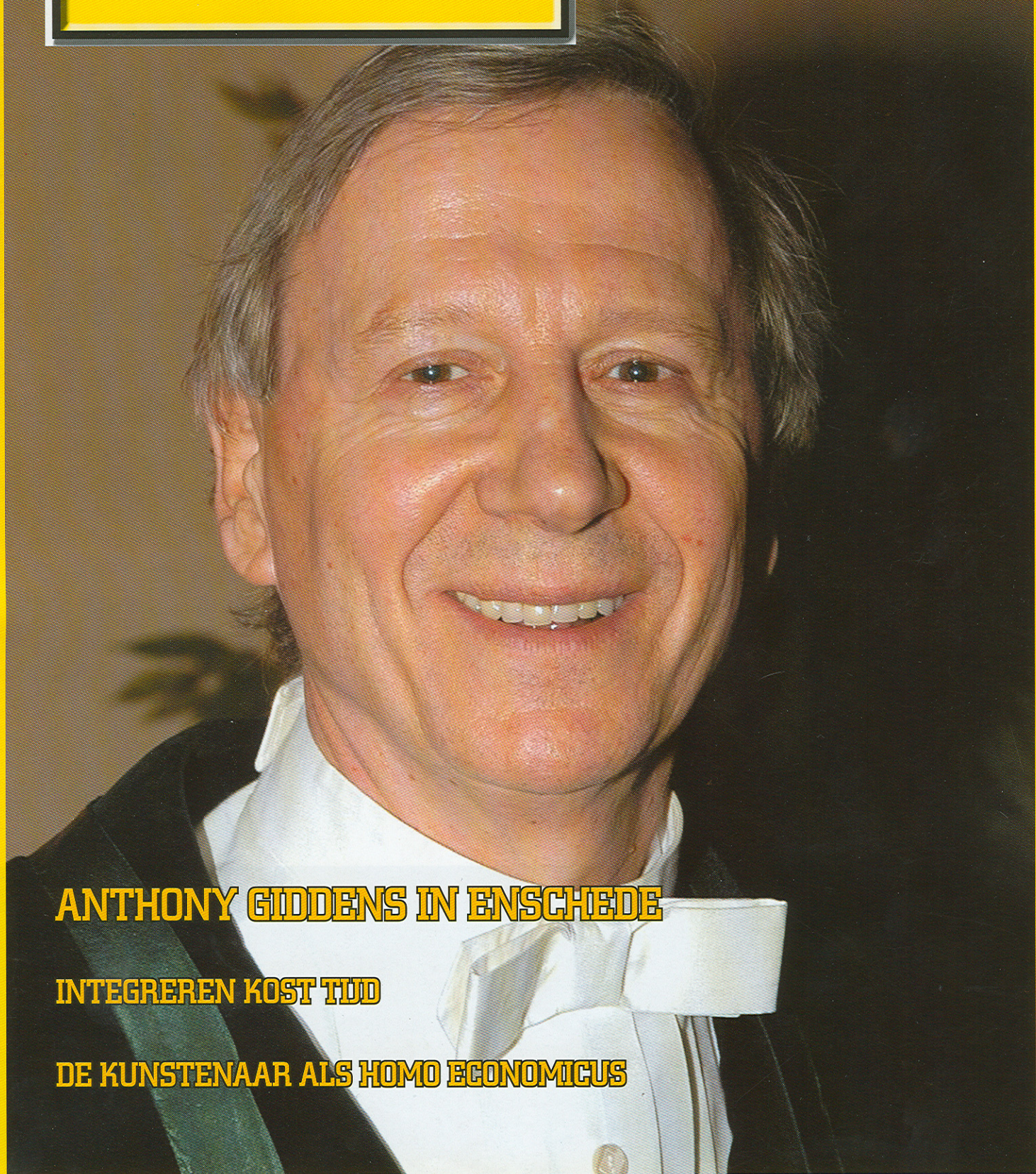

Jaargang 11 Februari 2003 Nummer 1

Facta

ANTHONY GIDDENS IN ENSCHEDE

INTEGREREN KOST TIJD

DE KUNSTENAAR ALS HOMO ECONOMICUS

- 2 Des te welvarender een land wordt, des te meer is er te stelen: Anthony Giddens in Enschede - Henk Jansen
- 6 Ongeduld in immigratieland: zelfs Duitsers waren geen integratiekampioen - Marlies Eijnsink
- 9 Column: Naar een niet-elitaire democratie - Andries Hoogerwerf
- 10 Jaren van onderscheid - Jos de Haan

2**Anthony Giddens in Enschede**

Het verontrust hem dat extreemrechtse bewegingen in Europa vooral steun onder werkloze jonge blanke mannen vinden. Voor linkse partijen is het zaak te voorkomen dat rechts met grote maatschappelijke issues aan de haal gaat. Links moet zich daarom keihard tegen de criminaliteit opstellen, vindt hij. En als van oudsher tegen de oorzaken van criminaliteit.

Met de synergie wilde het niet vlotten

Op 22 november blikte Harry Ganzeboom tijdens het ICS-symposium *Jaren van onderscheid* terug op zijn loopbaan in Utrecht. Hij nam afscheid van de universiteit daar, van de onderzoeksschool ICS en van het onderzoeksveld cultuurparticipatie en kunsteducatie.

11

- 13 Bij het overlijden van Hanneke Houtkoop-Steenstra - Paul ten Have
- 14 Achterblijvers en sociale stijgers: twee kanten van sociale onvrede - Cécelle Meijer
- 18 Mijn volk en vaderland - Dick Pels

11e jaargang, nr. 1, februari 2003

Facta - sociaal-wetenschappelijk magazine is een uitgave van NVMC en SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen in samenwerking met Koninklijke Van Gorcum. Facta verschijnt acht keer per jaar. Website: <http://www.siswo.uva.nl>

Redactie

Plantage Muidergracht 4, 1018 TV Amsterdam, tel. 020 5270663 / 45, fax 020 6229430, e-mail: facta@siswo.uva.nl

Hoofdredactie: Henk Jansen. Redactiesecretariaat: Marja Harms
Redactie: Michiel Beker, Talja Blokland, Marlies Eijnsink, Jos de Haan, Eddy van Hijum, Giseline Kuipers, Femke Molenaar (eindredactie), Sara Rubbens, Martijn Wit

Medewerkers

René Gabriëls, Andries Hoogerwerf, Edith de Leeuw, Wil Pansters, Dick Pels, Willem Trommel, Liesbet van Zoonen

Fotografie

Rien van der Leeden, Rotterdam; Carla Schoo, Amsterdam

Desktop Publishing

Peter de Kroon, Annette van de Sluis

Colofon

- 20 In Memoriam Dr. Cora Vreede-deStuers - Joke Schrijvers
- 21 Gesignaleerd - Wil Pansters
- 22 Allochtonie en het electorale succes van de LPF: Orlebeke herbezocht - Paul Lemmens en Jos Diederiks
- 24 Techniek in Europa: verslag van het Tweede Tensions of Europe-congres - Martijn Wit

Wie zijn er ontevreden?

De opkomst van de LPF is mede het gevolg geweest van de grote onvrede die onder de bevolking leeft. Maar wie zijn die ontevreden kiezers? De sociale stijgers blijken zich vooral in de steek gelaten te voelen door de overheid. De achterblijvers zagen in Fortuyn hun verlosser.

14

Dick Pels neemt de tijd

18

Het Engelse academische leven is enerverend, maar speelt zich ook vaak af in een verziekende ijltempo. Dick Pels probeerde er het begrip 'onthaasting' ingang te doen vinden. *Unhastening Science* heet zijn nieuwe boek dat deze maand verschijnt.

- 26 Prijzen
- 27 Nieuws van de verenigingen
- 27 Personalia
- 28 De kunstenaar als homo economicus - Femke Molenaar
- 31 SISWO
- 32 Agenda

Omslagfoto: Jan Hesselink, UT

Druk, vormgeving en administratie

Koninklijke Van Gorcum, Postbus 43, 9400 AA Assen
tel. 0592 379555, fax 0592-379552, e-mail: info@vgorcum.nl
website: <http://www.vangorcum.nl/>

Abonnementen:	Advertenties:
Particulier €40,68	1/1 pagina €545,45
Instellingen €68,19	1/2 pagina €318,18
Studenten €25,00	1/4 pagina €204,55
Los nummer €6,82	inleggen folder €818,18

ISSN 0928-5350 - Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Advertenties
Koninklijke Van Gorcum bv, telefoon 0592-376933

Des te welvarender des te meer is er te

Anthony Giddens in Enschede

Henk Jansen

Op vrijdag 29 november jl. ontving de Britse socioloog Anthony Giddens een eredoctoraat van de Universiteit Twente. Het was hem al in 2001 toegekend, maar toen, tijdens de achtste lustrumviering, kon hij niet naar Enschede komen om het in ontvangst te nemen. Nu, tijdens de viering van de 41ste Dies Natalis was hij er wel. Even maar. Voor de plechtigheid, de receptie na afloop en om 's avonds aan te zitten aan het door de Universiteit aangeboden diner. Het liefst was hij meteen na de uitreiking al terug naar huis gevlogen.

Anthony Giddens publiceerde 34 boeken die in meer dan dertig talen zijn vertaald. In de jaren negentig was hij een belangrijk adviseur van de Engelse premier Tony Blair.¹ Giddens was onder meer hoogleraar sociologie en Fellow aan King's College in Cambridge. Op dit ogenblik is hij directeur van de London School of Economics and Political Science (LSE). Komende zomer gaat hij met pensioen. Wat hij dan gaat doen, weet hij nog niet precies, antwoordt hij desgevraagd. 'Het is nog ver weg. In die tijd kan nog veel gebeuren. Waarschijnlijk ga ik een boek schrijven en her en der lezingen geven. In ieder geval wil ik meer vrije tijd hebben. Om meer te tennissen bijvoorbeeld. Hoofd zijn van de LSE betekent erg hard werken. Het is heel wat anders dan het werk van bijvoorbeeld een rector magnificus van de Universiteit Twente. Als directeur geef je leiding aan een bedrijf. Daarmee ben je altijd bezig. We krijgen 20 procent subsidie van de staat en moeten dus 80 procent zelf binnenhalen door fondsen te werven. Daarvoor moet ik rondreizen en allerlei promotieactiviteiten ondernemen. Het is veel makkelijker een universiteit te runnen die door de staat gefinancierd wordt. Gelukkig hebben we veel studenten van overzee. Die betalen meer geld dan Engelse studenten. Ze komen overal vandaan. Ook uit Israël en het Midden-Oosten. We hebben een kosmopolitische studentengemeenschap die gelukkig liever met elkaar praat dan vecht.'

Lofprijzing

Erepromotor Romke van der Veen, hoogleraar bestuurssociologie aan de Universiteit Twente, prees Giddens als een uitmuntend wetenschapper met grote invloed. Een illustratie daarvan is het feit dat hij de meest geciteerde sociale wetenschapper van zijn generatie is. Eerder al schreef Van der Veen in *Facta* en B en M 'kritisch sympathiserend' over Giddens theorieën en politieke opvattingen. In zijn laudatio ging hij kort in op de centrale thema's in Giddens werk. 'Contrary to functionalist or structuralist social theory, he puts the knowledgeable, reflexive agent at center stage. (...) It is in the interdependence of actor and structure - in Giddens' own words the duality of structure - that our world is produced and reproduced through social practices.' Reflexiviteit is het centrale begrip in Giddens' theorie over de ontwikkelingen in onze maatschappij. 'Globalization, advancing communication and information technologies and detraditionalization heighten reflexivity and enhance the confrontation of modern society's institutions with themselves. This growing institutional reflexivity undermines the political and economic foundations of modern society. For example the nation-state: from above - economic and political internationalisation - and from below: emancipated and anticipating agents.' Door zijn

**De reden waarom we in
Engeland van Twente
gehoord hebben, is dat ze een
voetbalclub hebben**

een land wordt, stelen

theorieën over reflexieve modernisering in te brengen in zijn politieke ideeën (derde weg) heeft hij ook grote invloed op het politieke denken en de politieke praktijk gehad, memoreerde Van der Veen.

Behalve over globalisering, de rol van technologische ontwikkelingen en het gevaar van het fundamentalisme

- in zijn dankwoord riep hij de academische gemeenschap op zich daartegen teweer te stellen
- kun je met Giddens ook plezierig over voetbal praten. 'De reden waarom we in Engeland van Twente gehoord hebben, is dat ze een voetbalclub hebben.' Hij is een fervent supporter van de Londense club Tottenham Hotspur en bezoekt, als het even kan, de

*Romke van der Veen, Anthony Giddens, Wouter van Rossum (decaan)
foto: Jan Hesselink, UT*

*Frans van Vught (rector magnificus UT), Anthony Giddens
foto: Jan Hesselink, UT*

thuiswedstrijden. De reden dat hij zo snel weer naar Londen terug moet, is overigens niet dat Tottenham die zaterdag thuis moet voetballen. Ze spelen uit tegen Birmingham City en de uitslag zal 1-1 worden. Giddens hoopte op een overwinning, maar als sociale wetenschapper gaf hij ze niet meer dan 55 tegen 45 procent kans dat dat zou gaan gebeuren.

Mensen zijn niet dom

Op de website van uitgeverij Polity Press wordt Giddens omschreven als de meest belangrijke Engelse sociaal-filosoof van onze tijd. Daar moet hij hartelijk om lachen. 'Dat is belachelijk', zegt hij. Op mijn constatering dat hij niet terug te vinden is bij de door de BBC in november georganiseerde landelijke verkiezing van de 100 grootste Britten (ik noem Winston Churchill op 1, voetballer David Beckham 33, extreemrechtse politicus Enoch Powell 55, Tony Blair 67, Harry Potter-auteur J.K. Rowling 83) reageert hij dat hij zich zelfs niet in de nabijheid van deze grote Britten waant. Op mijn vraag wat hij van dit soort verkiezingen denkt, antwoordt hij dat het puur mediagebeurtenissen zijn die niet serieus genomen moeten worden. 'Je kunt wel het verschijnsel onderzoeken en de redenen waarom kijkers die voor of tegen iets of iemand stemmen, op die manier denken. Dat soort programma's, talkshows, reality tv, wordt alleen maar bedacht om mensen te amuseren. Er is echter wel een grens mee doorbroken. Vroeger was televisie iets dat zich in de buitenwereld van mensen afspeelde. Mensen keken ernaar. Nu is televisie veel meer een medium geworden waaraan je kunt meedoen. Daar wordt wel eens op neergekeken, maar mensen zijn niet dom. Ze kunnen feiten van fantasie onderscheiden. Een mooi voorbeeld is The Sun, een van de meest vreselijke aspecten van de Britse cultuur. Dat is een conservatieve

krant, terwijl het merendeel van de lezers op Labour stemt. Zo iets bewijst dat de lezers weten dat het troep is wat ze lezen. Ze laten zich niet hersenspoelen. Mensen zijn over 't geheel genomen verstandiger dan veel sociologen aannemen. Misschien zijn ze niet altijd op een intellectuele manier verstandig, maar dat betekent niet dat ze onverstandig zijn. Als student werkte ik in een broodfabriek. Mensen die daar werken, moeten verstandig zijn om te kunnen overleven. Ze creëerden een eigen cultuur op de werkvloer en wisten studenten op zo'n manier te grazen te nemen dat die zich behoorlijk stom voelden.

Giddens wijst iedere suggestie dat mensen niet altijd weten wat ze doen met klem van de hand. 'Ook onderzoek naar niet-stemmers is in dit verband van belang. Mensen die niet stemmen, zijn geen onnozelaars. Slechts 10 procent stelt er geen belang in of weet er niets vanaf. Alle anderen hebben meningen over politiek. Ook van de jongere generatie van nu wordt vaak gezegd dat ze niet in politiek geïnteresseerd zijn in tegenstelling tot de jongeren van vroeger. Daar is echter een reden voor. De jongeren van nu zijn nog geen complete burgers. Vroeger trouwden de mensen zo rond hun twintigste en kregen ze hun eerste kinderen. Mensen die op latere leeftijd een gezin stichten, zijn vaak ook later geïnteresseerd in het bredere burgerlijke domein.'

Onderkant

We spreken over de kanslozen in de meritocratie. Ik citeer Wout Ultee die stelt dat er een nieuwe klassenmaatschappij met intelligentie en opleiding als verdelingcriteria is ontstaan. 'Het voordeel is dat iedereen terechtkomt waar hij hoort, het nadeel dat mensen aan de onderkant niets meer te hopen hebben.' Die onderkant kon wel eens door Fortuyn naar de stembus zijn gelokt.³

'Veel mensen profiteren niet van de welvaart. Uiterst rechts vindt vooral steun onder werkloze jonge blanke mannen. Vooral als er sprake is van grote etnische controverses. Daar is een reden voor en dat is niet de immigratie. Die mannen hebben het meest geleden van de technologische ontwikkelingen. Als je niet geschoold bent, heb je niet veel kansen in vergelijking met mensen van een paar generaties geleden in dezelfde positie. Toen was er veel meer fabriekswerk. Nu kun je het beste in de dienstverlening terecht. Daar zijn de banen. Maar mensen uit de arbeidersklasse weten vaak niet wat dat soort werk voor eisen stelt. Je moet goed in persoonlijke contacten met andere mensen zijn. Er is onderzoek gedaan naar mensen in het Londense East-End. Daar

De logica van New Labour is dat je geen thema's aan rechts overlaat

wonen veel arme mensen. Ze zouden op het nabijgelegen vliegveld terechtkunnen voor werk, maar missen de sociale vaardigheden om die banen aan balies, in kiosken en dergelijke te vervullen. Die vaardigheden zitten niet in hun cultuur. Op zo'n vliegveld moet je mensen vriendelijk glimlachend benaderen. Je moet ze niet meteen afbekken. Je moet dus weten hoe je met mensen uit allerlei groepen moet omgaan. Dat hebben ze echter niet geleerd. Er is een gebrek aan gewoon onderwijs, maar vooral ook aan sociale educatie. Deze mensen neigen er in Europa vaak toe populistische, extreemrechtse bewegingen te steunen. Dat zou ons allemaal moeten verontrusten.'

Onvrede

Nederlanders blijken met een hoop onvrede rond te lopen, vertel ik Giddens. Ze voelen zich niet meer veilig op straat, de autochtonen geven de allochtonen de schuld van van alles, er zijn wachtlijsten in de gezondheidszorg, problemen in het onderwijs, er is een groot wantrouwen ontstaan tussen overheid en burger.

'Die mensen zouden ergens anders moeten gaan wonen', reageert Giddens. 'Maar zonder gekheid, als mensen denken dat dingen waar zijn, dan zijn ze waar in hun consequenties. Dat is het beroemde Thomas-theorema. Maar sommige dingen zijn echt. Zoals criminaliteit. Dat is een levensgroot probleem. Linkse politici mogen het niet langer negeren. Vroeger dachten ze dat het vanzelf zou worden opgelost door een op sociale rechtvaardigheid gericht beleid. Je kunt echter niet meer "soft" met criminaliteit omgaan. Des te welvarender een land wordt, des te meer is er te stelen. Mensen hadden vroeger geen mobiele telefoons op zak en nu hebben ze die wel. Criminaliteit moet op de agenda van New Labour staan, anders pikt rechts of extreemrechts het thema op. Naar mijn idee moet je het beleid zo links van het midden maken als maar mogelijk is en het tegelijkertijd afstemmen op de ongerustheid bij de kiezers. De Labour Party is daar behoorlijk succesvol in. Op het continent

zijn de sociaal-democratische partijen wat traditioneler en zijn ze daar pas later mee gekomen. De logica van New Labour is dat je geen thema's aan rechts overlaat. Als politieke doctrine is dat een succes. New Labour is nu voor de tweede termijn aan de macht. Dat is voor het eerst in de geschiedenis van de partij. Om aan de macht te blijven, moet je ook dingen doen die het electoraat van je wil. Als linkse partij moet je je keihard tegen de misdaad opstellen. En je moet je keihard opstellen tegen de oorzaken van criminaliteit.'

Runaway World

In de door de BBC georganiseerde Reith Lectures 1999 maakte Giddens voor een breed publiek in verschillende wereldsteden zijn visie op sociale verandering inzichtelijk. Hij sprak over globalisering, externe en manufactured risico's, traditie en fundamentalisme, veranderingen in het gezin en andere relaties tussen mensen, en de ontwikkeling van de democratie. Daarop is hij door een aantal academici aangevallen, vertelt hij. Die vinden dat je dan zwicht voor de media en de zaken te veel simplificeert. 'De media hebben hun eigen belangen en prioriteiten. Die zijn niet noodzakelijkerwijs dezelfde als die van de academicus. Voor een algemeen publiek dat weinig van een onderwerp afweet, moet je de zaken soms minder complex voorstellen.' Zelf is hij erg tevreden over de vijf lezingen met *Runaway World* als overkoepelende titel. Hij vertelt dat ze tot verhitte discussies in de studio's leidden die op internet nog een half jaar doorgingen. Voor degenen die er kennis van willen nemen, zijn ze nog op internet beschikbaar.⁴

Noot

1. B en M tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij publiceerde in aflevering 27 (2000) 2 een themanummer over Anthony Giddens en de derde weg.
2. Romke van der Veen - Giddens opvattingen over moderne interventionistische politiek. - In: Facta 7 (1999) 4 (juni) p. 2-4; Romke van der Veen - De verzorgingsstaat in de laat-moderniteit : een sympathiserende kritiek op Anthony Giddens' sociaal-politieke geschriften. - In: B en M 27 (2000) 2, p. 63-77
3. Tom-Jan Meeuws - Sociale doorstroming stagneert. - In: NRC Handelsblad 18 juli 2002
4. http://news.bbc.co.uk/1/hi/english/static/events/reith_99/ (tekst, audio en video) en <http://www.lse.ac.uk/Giddens/RWDlectures.htm> (als pdf-bestand)

Henk Jansen is hoofdredacteur van Facta.

Ongeduld in immigratieland

Zelfs Duitsers waren geen integratiekampioen

Marlies Eijssink

Er zijn studies over de migratie van joden, zigeuners en hugenoten naar Nederland. Maar over immigrerende Duitsers staat niets in de wetenschappelijke annalen. En dat terwijl onze 'buren' lange tijd de belangrijkste migranten in Nederland waren. Over migranten in de negentiende eeuw is überhaupt nauwelijks geschreven binnen migrantenstudies en sociale en historische wetenschappen. Historica Marlou Schrover (onderzoeker bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) vulde die lacune aan met haar studie *Een kolonie van Duitsers : groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw*. 'In de negentiende eeuw waren Duitsers in Nederland de grootste groep migranten. Dit bleef zo tot de Eerste Wereldoorlog. In de geschiedschrijving is hier echter maar weinig over bekend.'

Schrover begon haar onderzoek met een aantal vooronderstellingen voor deze geringe belangstelling. Ten eerste nam ze aan dat Duitsers relatief gemakkelijk en snel als groep waren geïntegreerd in de Nederlandse samenleving. 'Ook veronderstelde ze dat het negatieve imago van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog een rol speelde, waardoor Duitse immigranten en hun nakomelingen zich liever niet te veel als Duitsers afficheerden. Een derde reden is dat de Duitse migranten in Nederland geen homogene groep vormden. Zij hadden verschillende religieuze, economische en sociale achtergronden. Daarnaast zou het nog kunnen komen doordat de Duitsers druppelsgewijs het land inkwamen en niet, zoals bijvoorbeeld, de hugenoten in één keer. Als mensen als een groep vluchtelingen komen, leidt dat tot veel overheidsbemoeienis en daardoor tot de vorming van veel en makkelijk te vinden bronnen. Duitsers kwamen om economische redenen en zijn daardoor niet zo gemakkelijk terug te vinden in de archieven.'

Dom en arm

De vooronderstelling dat Duitsers relatief makkelijk integreerden bleek niet te kloppen. Er was een taalprobleem. Onder de burgerij waren veel mensen die Duits spraken of lazen uit bewondering voor de Duitse cultuur of omdat ze handel dreven met Duitsland. En Duitsers uit het Nederlands-Duitse grensgebied hadden

waarschijnlijk ook niet veel moeite met het verstaan van het Nederlands. Maar dat laat onverlet dat er toch een taalprobleem was voor een deel van de Duitsers en de Nederlanders en dat taalprobleem groter was dan veel mensen nu veronderstellen. Ook werd er in de negentiende eeuw door Nederlanders neergekeken op de Duitsers. Zo werden er veel grapjes gemaakt waarin de Duitsers te kijk werd gezet als dom en arm. Ze waren bang dat het armoedzaaiers waren die hier van de welvaart kwamen profiteren. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam er verandering in dat beeld. Nederlanders kregen bewondering voor de Duitsers wegens de militair successen in 1866-1870 en door Bismarcks geslaagde missie eenheid te creëren in het keizerrijk. De Duitsers werden nu gerespecteerd om hun discipline en ordelijkheid Tegelijkertijd be kroop

Integratie is de laatste tijd het sleutelwoord. Maar over de manier waarop ruziet de politiek wat af. Beschikt Nederland immigratieland over onvoldoende kennis om een eensgezinde visie te ontwikkelen? Tekenend is in ieder geval het feit dat naar de Duitsers, eeuwenlang de grootste groep migranten in ons land, tot voor kort nauwelijks wetenschappelijk onderzoek werd verricht. Marlou Schrover voorzag in die leemte.

Nederlanders door de Duitse militaire successen de angst dat Duitsland Nederland wilde annexeren.

Vlees en bloed

Niet alleen was er weinig bekend over Duitse migranten in de negentiende eeuw. Schrover had nog een reden om voor de tweede helft van die eeuw te kiezen: 'Het bronmateriaal vanaf 1849 is veel beter geschikt voor onderzoek. In die tijd was er pas een bevolkingsregister waarin werd vermeld in welke plaats iemand is geboren. Als dat buiten Nederland is, wordt ook het land vermeld. Alleen uit de naam was het moeilijk af te leiden of iemand Duits was. Namen werden namelijk vaak vernederlandst. Ik heb in de bevolkingsregisters opgezocht of iemand Duits was. Vervolgens heb ik dat gecontroleerd in de trouw- en begrafenisregisters. Daarna heb ik in veel verschillende bronnen naar aanvullende informatie gezocht. Dat waren bijvoorbeeld kranten en juridische bronnen, maar ook archieven van migrantenorganisaties.' Op die manier was Schrover in staat in haar boek mensen van vlees en bloed neer te zetten in plaats van een met cijfers geïllustreerde beschrijving van een anonieme massa. 'Ronald Rommes had al een onderzoek gedaan naar de Duitse migratie naar Nederland, met name naar Utrecht, in de achttiende eeuw. Daarop kon ik aansluiten. De

twintigste eeuw werd beschreven door Barbara Henkes. Zij verrichtte een onderzoek naar Duitse dienstbodes die in het interbellum naar Nederland kwamen.'

Potverkopers

De Duitsers die in de negentiende eeuw naar Nederland trokken, hadden verschillende economische, religieuze en geografische achtergronden. Zij hebben zich nooit met elkaar verbonden gevoeld omdat ze dezelfde nationaliteit hadden, maar eerder omdat ze uit hetzelfde gebied kwamen en bijvoorbeeld hetzelfde beroep uitoefenden. Schrover laat, aan de hand van verschillende beroepsgroepen, zien hoe groepsvorming plaatsvond en hoe het integratieproces verliep. Ze schetst de Westerwalders: rondreizende potverkopers. Zij behielden hun sterke band met het gebied van herkomst, omdat ze hun handelswaar alleen maar uit hun geboortestreek konden betrekken. Alleen daar werden de potten gemaakt die ze verkochten.

Een andere groep bestond uit winkeliers en hun personeel. In de negentiende eeuw vestigden winkeliers als Sinkel, Lampe, Kreymborg, Hünkemoller, Peek en Cloppenburg zich in Nederland. Utrecht had de Winkel van Sinkel.

De anderen introduceerden de grote warenhuizen, waarin je tussen de producten door kon lopen en zonder tussenkomst van een bediende een product kon uitzoeken. De Duitse werkgevers richtten kosthuizen op waar het Duitse winkelpersoneel woonde.

Door de sterke netwerken konden winkeliers hun personeel voor weinig geld laten werken. Zowel mannen als vrouwen werkten in de winkel werken, maar voor de mannen was meer loopbaanperspectief. Zij kregen na verloop van tijd een leidinggevende functie of begonnen een zaak voor zichzelf. Vrouwen hadden nauwelijks kans op een hogere positie in het winkelbedrijf. Veel winkeljuffrouwen werden na verloop van tijd dienstbode of gingen terug naar Duitsland. Er vonden onderling niet veel huwelijken plaats. De winkelknechts rekruteerden hun huwelijkspartners vooral in hun herkomstgebied Munsterland. Met name onder deze beroepsgroepen, de winkelknechts uit Munsterland en de pottenbakkers uit Westerwald) was er sprake van een sterke groepsvorming. 'Veel studies over groepsvorming hebben een vreemde insteek', vertelt Schrover. 'Duitse migranten zouden

een eenheid vormen omdat ze Duitsers zijn of omdat ze lutheranen zijn. Dat is de uitleg volgens veel theoretici: nationaliteit of religie. Deze studie toont aan dat er mensen zijn die veel met elkaar gemeen hebben, maar geen groep met elkaar vormen. In de Utrechtse samenleving vormden de mensen uit Elberfeld geen groep met elkaar en het is zeker niet zo dat alle lutheranen of de Duitse katholieken een groep vormden.

Als de geografische herkomst samenvalt met een concentratie van beroepen, wordt de groepsvorming wel tot stand gebracht. Ik vind dat een belangrijke conclusie, omdat in het hedendaagse debat groepsverbondenheid wordt verklaard vanuit het feit dat men hetzelfde geloof aanhangt of uit hetzelfde land komt.'

Ondernemerschap

Groepsvorming is volgens Schrover het tegenovergestelde van integratie. Zij definieert de term aan de hand van objectieve begrippen. 'Ik meet het niet-integreren aan de hand van huwelijken, verenigingsleven, werk en wonen. Het hedendaagse debat over integratie gaat vaak over voelen. Op basis van historisch onderzoek kun je daar geen uitspraak over doen. Ik kan er niet achterkomen of de Duitse migranten van de negentiende eeuw zich ook Nederlander voelden. Groepsvorming belemmert de integratie weliswaar, maar uiteindelijk is het een tijdelijk fenomeen. Hoe sterker de groepsbanden, hoe trager de integratie. Uiteindelijk is de uitkomst voor alle groepen integratie. De concentratie van beroepen is hierin een bepalende factor. Bij Duitse migranten zie je bijvoorbeeld dat bij sommige beroepen, zoals het winkelpersoneel en de Westerwalderse pottenbakkers, dat er veel huwelijken binnen de eigen groep plaatsvinden: een duidelijk signaal van groepsvorming.

Ik verbaas me dan soms ook over maatregelen die hedendaagse beleidsmakers ontwikkelen in het kader van het stimuleren van etnisch ondernemerschap. Het wordt als iets positiefs gezien dat migranten een eigen kruidenierswinkel of groentezaak gaan oprichten, terwijl de Nederlandse groenteboer nauwelijks het hoofd boven water kan houden. Er wordt negatief gesproken over concentratie van migranten in wijken en op scholen, maar er wordt nauwelijks gesproken over werk. Etnisch ondernemerschap heeft een sterk groepsvormend effect. Het houdt de netwerken in stand. Doordat de ondernemers gebruik kunnen maken van goedkope arbeidskrachten in de vorm van meewerkende familieleden, kunnen ze gunstig produceren. Maar dat levert geen economische vooruitgang op voor de groep als geheel.'

Laag opgeleid

Over het hedendaagse migratiedebat heeft Schrover een duidelijke mening: 'Mensen zijn heel ongeduldig. Veel migranten uit Turkije kwamen van het platteland en zijn slecht opgeleid. Er wordt van de kinderen van deze migranten verwacht dat ze naar de universiteit gaan. Nederlandse kinderen van laagopgeleide ouders zitten ook niet in één generatie op een universiteit. In wezen wordt van hen een grotere sociale mobiliteit verwacht dan van

Duitse migranten voelden zich nooit met elkaar verbonden vanwege de nationaliteit

Nederlanders. Terwijl het eigenlijk heel snel gaat.' In het integratiedebat wordt sterk de nadruk gelegd op culturele en religieuze verschillen. Maar zijn de verschillen tussen moslimculturen en de Nederlandse cultuur ook niet groter dan tussen de Nederlandse en Duitse cultuur? Schrover plaatst daar kanttekeningen bij: 'In de negentiende eeuw was de reis van Duitsland naar Nederland nog heel groot. Het kon dagen duren. Nederlanders weten ook veel meer over Turkije en Marokko, zonder er ooit geweest te zijn, op basis van wat ze lezen en op televisie zien. Bovendien is er een grotere culturele eenheid. Al is er natuurlijk een groot religieus verschil. Maar destijds zat Nederland ook niet te wachten op Duitse katholieken en lutheranen. Nederland was een protestants land en door toename van de katholieken zou het aandeel katholieken veel groter worden. Katholieken waren loyaal aan de paus en niet aan het staatshoofd. Hoe snel integratie gaat wordt heel erg bepaald door welke dingen belangrijk zijn voor een samenleving. Als er veel nadruk gelegd wordt op culturele verschillen, duurt de integratie langer, maar uiteindelijk zullen alle groepen integreren. Groot verschil met een eeuw geleden is wel dat er nog steeds gesproken wordt over "derde generatie migranten". Wanneer houd je op migrant te zijn?'

Met haar studie heeft Schrover ook willen aantonen dat integratie genuanceerder ligt dan veelal in de Amerikaanse of Europese literatuur wordt aangenomen. In de Amerikaanse context heeft integratie een hele andere betekenis dan in de Europese context. Maar met beiden perspectieven is ze het niet eens: 'In de VS blijf je altijd "iets": Italian American, Native American of Hispanic. Etniciteit is belangrijk in de identiteit omdat in de VS iedereen migrant is. De VS kennen ook veel nationale feestdagen: alle groepen hebben hun eigen festiviteiten. Amerikanen met Nederlandse roots vieren Leidens ontzet, terwijl dat in Nederland alleen door Leidenaren wordt gevierd. In Europa is assimilatie het uitgangspunt. Er wordt gesteld dat dat altijd heel snel en gemakkelijk is gegaan. Volgens mij is er een andere weg die veel geleidelijker gaat. Ik wil met dit boek laten zien dat groepsvorming onder migranten weliswaar integratie belemmert, maar uiteindelijk is integratie wel het resultaat.'

Noot

1. Marlou Schrover - *Een kolonie van Duitsers : groepsvorming onder Duitse immigranten in de negentiende eeuw.* - Amsterdam : Uitgeverij Aksant, 2002. - ISBN 90 5260 066 X, 30,00

Marlies Eijssink is redacteur van Facta.

Naar een niet-elitaire democratie

Andries Hoogerwerf

Het heersende politieke onbehagen heeft onder meer te maken met het dilemma van democratie en leiding. In een moderne samenleving zijn democratie en leiderschap beide onmisbaar. Maar tussen die twee bestaat onmiskenbaar een spanning. Leiding veronderstelt een zekere macht van de leiders, terwijl politieke democratie een zekere macht van de burgers impliceert.

Verscheidene theoretici van de elite zeggen dat democratie en leiderschap niet met elkaar te verenigen zijn. De democratie, opgevat als regering door het volk, is in hun optiek een mythe. In feite berust de politieke macht bij een kleine politieke elite. Volgens Mosca is er in elke samenleving een klasse die regeert en een klasse die geregeerd wordt. En Robert Michels, die uiteindelijk fascist is geworden, formuleerde de ijzeren wet: 'wie organisatie zegt, zegt tendentie naar oligarchie'.

Ook sommige denkers over democratie menen dat democratie in de oorspronkelijke betekenis van volksheerschappij geen reële mogelijkheid is. Zij zoeken de oplossing in een omschrijving van democratie die aan de bestaande elitaire toestand is aangepast. Volgens de econoom Schumpeter houdt de democratische methode slechts in dat individuen de beslissingsmacht verkrijgen door middel van een concurrentiestrijd om de stemmen van de burgers. De politicoloog Dahl verving de term democratie door polyarchie: een regering door minderheden.

Er is nog een derde, meer juiste visie. De democratie zoals wij die tot nu toe kennen, is incompleet en onvoltooid. Democratie is een beweging naar een ideale toestand van volledig zelfbestuur, heeft de Britse socioloog Bottomore opgemerkt. Die toestand zal wellicht nooit volledig worden bereikt, maar democraten behoren er altijd naar te streven, zoals zij ook altijd naar vrijheid, gelijkheid en verdraagzaamheid moeten streven. De bestaande democratie met haar elitaire elementen kan en moet meer aan democratische normen worden aangepast.

Het elitisme gaat, zoals de politicoloog Bachrach heeft gezegd, uit van de onbekwaamheid van de massa's en de onmisbaarheid van een dominante, creatieve elite. Het democratische ideaal daarentegen moedigt het grootst mogelijke gebruik van de bekwaamheden van

burgers in het belang van de samenleving aan. Er moet een niet-elitaire democratie komen. Dit betekent vooral twee dingen. Politici moeten zich meer voor de sociale problemen en politieke verlangens van alle burgers openstellen dan tot nu toe gebruikelijk is. En burgers moeten meer mogelijkheden voor deelname aan de politiek krijgen dan zij in de democratische staten van deze tijd bezitten.

Een niet-elitaire democratie stelt hoge eisen. Politici, bestuurders en ambtenaren moeten primair worden geselecteerd op basis van hun politiek-bestuurlijke bekwaamheid en hun politieke en sociale representativiteit. Zij moeten ook van buiten de in ledental gekrompen politieke partijen komen. Het honoreren van trouw aan een partij met een benoeming in een hoge positie behoort radicaal te worden afgeschaft. Ernstig falende politici, bestuurders en ambtenaren moeten zonder pardon van hun taak worden ontheven.

Burgers behoren in een niet-elitaire democratie te beschikken over doeltreffende middelen om de samenstelling en het beleid van de politieke elite te beïnvloeden. Dit vereist niet alleen een forse versterking van de interne partijdemocratie en het invoeren van een corrigerend wetgevingsreferendum, maar ook een minder elitaire en meer democratische politieke cultuur.

Daarbij past een aanzienlijke verbetering van de politieke vorming en voorlichting, om de burgers werkelijk politiek mondig te maken en hun ook het besef van de onvermijdelijkheid van compromissen bij te brengen. Daarvoor zijn media nodig die zich niet op emoties, personen en rellen concentreren, maar hun kracht zoeken in objectieve berichtgeving en deskundige analyses van het beleid.

Deze en verwante geluiden zijn in Nederland reeds tientallen jaren te horen. De meerderheid van de politieke elite heeft zich er niet voor opengesteld. De gebeurtenissen van 2002 hebben alleen maar een rechtser, dus harder en meer autoritair regeringsbeleid opgeleverd.

De vraag rijst wat er dan wel nodig is om tot een niet-elitaire democratie te komen. Een revolutie? Daar zijn Nederlanders niet echt goed in. Dan toch maar volhardend blijven streven naar een democratische evolutie, in de Nederlandse traditie begeleid door gemor van het volk en af en toe een opstootje tegen de regenten.

Jaren van on

Jos de Haan

Harry Ganzeboom is per 1 september 2002 benoemd tot hoogleraar sociologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Voordat hij op 19 december zijn oratie uitsprak, keek hij op 22 november op het ICS-symposium *Jaren van onderscheid* nog eens terug. Hij nam afscheid van de Universiteit Utrecht, van de onderzoeksschool ICS en van het onderzoeksveld cultuurparticipatie en kunsteducatie.

In Facta 2002-6 belichtte een generatie jonge sociologen naar aanleiding van het proefschrift *Figuraties en Verklaringen* van Carla van El het onderscheid tussen de twee grootste onderzoekscholen in de Nederlandse sociologie: de Amsterdamse School voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek (ASSR) en het Interuniversiteit Centrum voor Sociale Wetenschappen (ICS). Binnen het ICS leek, ondanks het onderscheid tussen de empirisch-theoretische onderzoekers en de theoretici, een sterke samenhang te bestaan. Maar Matthijs Kalmijn merkte in dat artikel al op dat groei en fragmentatie onvermijdelijk samengaan: 'je houdt het niet meer bij elkaar als je zo groot wordt.' Het afscheid van Harry Ganzeboom mag dit illustreren. Ook de zorgvuldig gekozen titel van het afscheidssymposium *Jaren van Onderscheid* maakt duidelijk dat de interne samenhang binnen het ICS niet overdreven moet worden. Namens het ICS sprak Tom Snijders bij de opening van het symposium over een groot verlies voor het ICS, maar ook over een begrijpelijke beslissing. Aan de VU kan

Ganzeboom zich immers concentreren op onderzoek naar stratificatie en mobiliteit. Tevens was er een voorzichtige erkenning van een gevoeld onderscheid.

Terugblik

Jaren van onderscheid bleek een vlag met meerdere betekenissen. Het cultuurparticipatieonderzoek van Ganzeboom is sterk beïnvloed door het werk van Pierre Bourdieu, en dan vooral zijn boek *La distinction*. Culturele voorkeuren vormen een basis van sociaal onderscheid. Deze voorkeuren worden in belangrijke mate overgedragen in het gezin waarin men opgroeit. Het onderscheid tussen verschillende statusgroepen wordt hierdoor als het ware gereproduceerd. Dit reproductiemechanisme vormt een centraal onderdeel van wat bij Ganzeboom de statusverwervingstheorie heet. Grote bekendheid kreeg hij echter met het formuleren van een concurrerende theorie die hij de informatie-

derscheid

foto: Carla Schoo

verwerkingstheorie doopte. Volgens deze theorie komt affiniteit met kunst en cultuur tot stand doordat mensen in uiteenlopende mate complexe informatie, wat schilderijen, toneelstukken en literatuur nu eenmaal zijn, weten te hanteren en om te zetten in een aangename beleving. In zijn proefschrift uit 1984 concentreerde hij zich op deze theorie, de hieruit afgeleide hypothesen en de toetsing ervan. In een eerder artikel uit 1982 in *Mens en Maatschappij* had hij beide theorieën al naast elkaar gepresenteerd en in het bestaande onderzoek gezocht naar empirische steun of weerlegging.

Ganzeboom kon op het symposium dus terugblikken op 20 jaar onderzoek naar cultuurparticipatie. Dat onderzoek heeft sterk in het teken van sociale ongelijkheid gestaan. Het deelnemen aan culturele activiteiten, zoals het lezen van boeken en het bezoek aan museum, theater en concert, is volgens Ganzeboom een van de meest ongelijk gespreide gedragsvormen in onze samenleving. De vraag naar de achtergronden en

oorzaken van deze ongelijkheid heeft in zijn onderzoek steeds centraal gestaan. Ganzeboom keek met een openhartige beschouwing terug op de successen en de tekortkomingen van dat onderzoek. Naast deze terugblik waren er zes presentaties van onderzoekers die nauw met Ganzeboom hebben samengewerkt. Deze presentaties waren twee aan twee gerangschikt onder de kopjes 'Kunstonderwijs en cultuurparticipatie', 'Sociale status en cultuurparticipatie' en 'Cultureel kapitaal en statusverwerving'. Folkert Haanstra en Marie-Louise Damen bespraken ontwikkelingen in de relatie tussen kunstonderwijs en cultuurparticipatie. Marc Verboord gaf voorinzage in de uitkomsten van zijn promotieonderzoek door trends in het literatuuronderwijs en het leesgedrag tussen 1975 en 2000 te beschrijven. Ineke Nagel en Jos de Haan onderzochten trends in de sociale ongelijkheid en cultuurparticipatie. Matthijs Kalmijn vroeg zich af of de culturele participatie van onderwijsgeevenden sinds 1980 veranderd was. De overdracht van milieugebonden culturele competentie is door Paul de Graaf en Nan Dirk

de Graaf onderzocht. Ten slotte ging Wilko van Iperen in op verschillen in cultuurdeelname van allochtone en autochtone jongeren.

Cultuuronderzoek

Aanvankelijk was Ganzeboom meer gecharmeerd van de informatieverwerkingstheorie. De cognitieve vermogens die vooral in het onderwijs ontwikkeld worden, zouden zorgen voor uiteenlopende capaciteiten om van kunst en cultuur te genieten. In onderzoek naar cultuurparticipatie werd steeds opnieuw aangetoond dat verschillen vooral met het bereikte opleidingsniveau samenhangen. De informatietheorie bood hiervoor een goede verklaring.

Met de synergie tussen cultuuronderzoek en rational choice wilde het maar niet vlotten

Maar in de loop van de tijd groeide zijn vertrouwen in de statusverwervingstheorie. Ook de keuzes voor bepaalde schoolvormen liggen deels al in het milieu van herkomst besloten. Een deel van de ongelijkheid tussen opleidingsgroepen kan dus toegeschreven worden aan het gezin waarin men opgroeide. Kinderen van hoogopgeleide ouders die cultureel actief zijn, hebben in het onderwijs een voorsprong op leerlingen van laagopgeleide ouders die weinig ophebben met kunst en cultuur. Het cultureel kapitaal dat kinderen van huis uit meekrijgen, draagt met andere woorden bij aan de maatschappelijke status die mensen door onderwijs en aansluitend beroep verwerven. Dat sommige mensen zich meer in de culturele instellingen vertonen dan anderen, vormt een bekrachtiging van uitkomsten van maatschappelijke statusstrijd.

Juist in de complexe verhouding tussen invloeden uit het milieu van herkomst en uit het genoten onderwijs vond Ganzeboom begin jaren negentig nieuwe uitdagingen voor onderzoek. Daar kwam nog bij dat het ministerie van OCenW hem toen vroeg om zich te buigen over de invloed van cultuureducatie. Wat is belangrijker: het ouderlijk milieu of de school? En voorzover de school van belang is, is dit een kwestie van selectie op aangeboren kwaliteiten van leerlingen of draagt schoolse cultuureducatie nog bij aan de vorming van culturele competentie? Gaande het onderzoek werd duidelijk dat de invloed van het ouderlijk milieu minstens zoveel invloed heeft op de cultuurparticipatie als de selectie door het onderwijs. Een relatief kleine, maar significante invloed was er ook van de schoolse cultuureducatie. Voor het ministerie was dat een forse steun in de rug voor haar inspanningen om cultuur hoger op de schoolagenda te krijgen.

Nieuwe uitdaging

Tot zover de weergave van de inhoudelijke terugblik van Ganzeboom. In 1991 was hij in Utrecht hoogleraar en lid van het ICS-bestuur geworden. Hij genoot bekendheid als geestelijk vader van de informatieverwerkingstheorie en hij heeft met zijn onderzoek naar cultuurdeelname school gemaakt. Niet alleen in het culturele veld bestaat het fijne onderscheid. Ook binnen het wetenschappelijk veld werkt cultuur onderscheidend. Theoretische oriëntaties vormen een belangrijk onderdeel van de wetenschappelijke cultuur. Juist op het punt van theorievorming in sociologisch onderzoek schuurde het tussen Ganzeboom en het ICS, waar aanhangers van de rationelekeuzetheorie een dominante plaats innemen. Met de synergie tussen cultuuronderzoek en *rational choice* wilde het maar niet vlotten. Na jaren van onderscheid was er nu het afscheid. Voor velen toch een verrassing.

In Amsterdam wacht Ganzeboom een nieuwe uitdaging. Daar wil hij zich geheel richten op het onderzoek naar stratificatie en sociale mobiliteit. Ook op dit terrein heeft hij in de afgelopen decennia een aanzienlijke reputatie opgebouwd, die in de internationale wetenschappelijke wereld zelfs verder doorklinkt dan zijn reputatie als cultuuronderzoeker. Uit zijn oratie *Appels en peren, drie methoden van vergelijkend onderzoek* blijkt dat hij zich vooral met het vergelijken van mobiliteit wil bezighouden. Het gaat daarbij om vergelijkingen tussen landen en tussen tijdstippen. Is de kans om een hogere maatschappelijke positie in te nemen gedurende de levensloop of ten opzichte van de ouders groter in sommige samenlevingen dan in andere of is die kans nu groter of kleiner dan vroeger? Beantwoording van die vraag is door verschillende indelingen, landelijke eigenaardigheden en maatschappelijke ontwikkelingen niet eenvoudig. Voor het maken van die vergelijkingen heeft Ganzeboom een groot vertrouwen in de mogelijkheden van de statistiek. Zijn leerstoel sociologie aan de VU betreft dan ook in het bijzonder de methoden en technieken van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Alleen met geavanceerd bestek kunnen appels en peren goed vergeleken worden.

Jos de Haan is redacteur van *Facta*, lid van het NSV-bestuur en werkzaam bij het SCP

Bij het overlijden van Hanneke Houtkoop-Steenstra

Op zondag 22 december 2002 is Hanneke Houtkoop-Steenstra aan kanker overleden. Zij was taalkundige, maar haar werk bracht haar in nauw contact met de sociale wetenschappen. Vanaf het begin van haar loopbaan was zij gericht op onderzoek van de manieren waarop mensen alledaagse gesprekken voeren, de uit de sociologie voortgekomen conversatieanalyse. En bovendien heeft zij zich daarbij gedurende een groot aantal jaren gericht op interactie in gestandaardiseerde interviews, waarbij ze wees op allerlei lokale effecten waar sociale wetenschappers waarvan het werk gebaseerd is op zulke interviews vaak niet zo veel oog voor hebben.

Zij heeft Algemene Taalwetenschap gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam, een studie die zij afsloot met een scriptie over ja,maar-constructies. Ze noemde in dat verband vaak een zin als 'je hebt wel gelijk, maar ik ben het toch niet met je eens'. En ze zei dat dan met een klein geamuseerd lachje. Het ging haar, toen en later, om wat mensen in gesprekken feitelijk doen, niet om wat ze zouden moeten doen volgens een of andere theorie. Na haar studie ging ze werken in een ZWO-project over beurtwisseling met Doro Franck. Later werkte ze een tijdlang aan de Katholieke Hogeschool Tilburg onder Konrad Ehlich, waarbij ze gecoached werd door Gail Jefferson en Paul Drew. In 1987 promoveerde bij Simon Dik aan de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift getiteld: *Establishing agreement: an analysis of proposal-acceptance sequences*. Daarna ging ze werken aan de Universiteit Utrecht bij de afdeling Nederlands.

Als je haar onderzoekswerk en publicaties overziet [zie: <http://www.pscw.uva.nl/emca/HH-bib.html>] heeft ze zich eerst ingewerkt in de principes en methoden van de conversatie-analyse, om die vervolgens te gaan toepassen op verschillende soorten materiaal. Een van de centrale thema's in die toepassingen zou je kunnen omschrijven als de spanning tussen regels en praktijken. Zo schreef ze in de jaren tachtig een analyse van een gesprek tussen een arts en een patiënte. De arts gebruikt daarin een gespreksmiddel dat toen veel werd aanbevolen om misverstanden te voorkomen: het samenvatten van wat de patiënt net gezegd heeft. Maar hij past dat middel op zo'n manier toe dat het hier juist leidt tot een misverstand. De feitelijke gesprekspraktijk is anders dan het 'op papier' lijkt, en daarom gaat het soms mis als je daar te simpele trucjes in gaat toepassen.

Na haar dissertatie heeft ze zulke spanningen vooral onderzocht in gestandaardiseerde interviews. Daarbij moeten interviewers in principe vragen en mogelijke antwoorden netjes van papier of van het computerscherm voorlezen, maar vaak wijken ze daarvan af omdat dat beter past in het gesprek zoals dat op dat moment feitelijk verloopt; bij voorbeeld omdat iemand een antwoord al eerder spontaan heeft gegeven. Dat onderzoek heeft ze deels bij de Vrije Universiteit in Amsterdam gedaan, bij Johannes van der Zouwen, via een detachering vanuit Utrecht. Het heeft geresulteerd in een groot

aantal artikelen, deels in sociaal-wetenschappelijke tijdschriften en boeken, en een eigen boek uitgegeven door de Cambridge University Press: *Interaction and the standardized interview. The living questionnaire*.

Daarna heeft Hanneke vooral gewerkt met materiaal over gesprekken met *Call Centers*, waarbij opnieuw de spanning tussen het hanteren van in de computer opgeslagen formulieren en de spontane gesprekspraktijk naar voren komt.

Na deze korte aanduiding van *wat* Hanneke in de wetenschap gedaan heeft wil ik ten slotte ook nog iets zeggen over *hoe* ze dat gedaan heeft. Woorden die dan bij me opkomen zijn: nijver, zorgvuldig, inventief, maar toch met een zekere lichtheid. Zowel in artikelen als in mondelinge presentaties op conferenties wist het zich heel goed te beperken tot wat ze op dat moment aan de orde wilde stellen en ze bracht dat dan helder en binnen de beschikbare tijd of ruimte. Ze was enthousiast en nuchter, sociaal, concreet en praktisch. Ik denk dat ze goed wist wat ze waard was, wat ze kon, en ze wist dat ook goed vorm te geven en over het voetlicht te brengen. Ze heeft heel veel gedaan om mensen bij elkaar te brengen, vooral in meer of minder formele verbanden om over het werk te praten, zoals in de Interuniversitaire Werkgroep Interactie Analyse (IWIA) of in de Conferenties Interactie-Analytisch Onderzoek (CIAO), die vooral bedoeld waren om gevorderde studenten in staat te stellen hun werk te presenteren. Heel veel buitenlandse gespreksonderzoekers hebben in de Burmanstraat gelogeed, soms in behoorlijke aantallen. Ze heeft in de loop van de tijd met verschillende collega-onderzoekers samengewerkt, wat in een aantal gevallen resulteerde in gemeenschappelijke publicaties, zoals met Harrie Mazeland, Harry van den Berg, Tom Koole en Charles Antaki.

Ik noemde Hanneke's stijl o.a. nuchter, praktisch en sprak van een zekere lichtheid. *Travelling light*, was ook haar devies bij het bezoek aan conferenties, altijd elegant en verzorgd gekleed, in zwart-wit combinaties, maar met niet veel meer bagage dan een rugzakje.

Paul ten Have

Achterblijvers en sociale stijgers

Twée kanten van sociale onvrede

Cécille Meijer

De verkiezingsuitslagen van 6 maart en 15 mei 2002 zijn aanleiding geweest voor vele beschouwingen over de achterliggende motieven van de kiezers. De radicale omwenteling zou het gevolg geweest zijn van ontevredenheid over een verlies aan nationale identiteit, de afbraak van de publieke sector, de onhoudbaarheid van de multiculturele samenleving, om maar een aantal van de geopperde verklaringen te noemen. De bestuurders en politici zouden niet alleen deze zaken op hun beloop hebben gelaten, maar ook - en dat verwijt klinkt harder - de burger die hier aandacht voor vroeg niet serieus genomen hebben.

In dit licht verzekert het Haagse establishment ons nu dan ook: 'we zullen beter naar de burger luisteren'. Het gemak waarmee gesproken wordt over dé burger, roept verbazing op. In hoeverre kun je ervan uitgaan dat de ontevreden kiezers een homogene groep binnen de Nederlandse samenleving zijn? De vraag die gesteld zou moeten worden, is wie de dragers van de onvrede zijn.

Gabriël van den Brink

In de media is een aantal serieuze bijdragen verschenen die trachten de aard van de ontevreden burger te achterhalen. Gabriël van den Brink (*NRC* 11-05-2002 en 07-09-2002) onderscheidt drie typen burgers die elk op verschillende wijze hebben gereageerd op het moderniseringsproces. De bedreigde burger is vaak laag opgeleid, weinig vermogend en heeft weinig vertrouwen in politiek en bestuur. Vaak zijn het mensen die vooral nadelen ondervinden van de moderne samenleving, zoals drugsoverlast, criminaliteit en de achteruitgang van de wijk. De bedrijvige burger daarentegen is vaak hoog opgeleid, heeft een goed inkomen, is maatschappelijk actief, voelt zich bij de politiek betrokken en heeft een progressieve instelling. De berustende burger is in het midden te plaatsen. Deze groep houdt zich afzijdig van

de politiek, behalve op het moment dat zij hun belangen geschaad zien.

Volgens Van den Brink vielen de ideeën van Fortuyn vooral in de smaak bij de bedreigde en de berustende burgers. Met hem vonden ze dat de multiculturele samenleving heeft gefaald en dat het afgelopen moet zijn met de 'gedoogcultuur'. Maar ook bedrijvige burgers werden gegrepen door Fortuyns pleidooi voor een meer zakelijke opstelling van de politiek. Volgens hen waren de wachtlijsten in de zorg, de files en het lage opsporingspercentage van de politie allemaal tekenen van mismanagement. De overheid faalde en een meer bedrijfsmatige aanpak was nodig. De paradox van de LPF is volgens Van den Brink dat deze partij de onvrede met de modernisering van onderop wist te combineren met elementen van diezelfde modernisering die binnen de hogere klassen leven.

In deze enigszins abstracte indeling van Van den Brink valt op dat hij alleen progressieven rekent tot de bedrijvige burgers. Interessant, maar waarschijnlijk niet een getrouwe weergave van de werkelijkheid. Een meer fundamenteel punt van kritiek is dat de indeling niet erg onderscheidend is. Als binnen alledrie de groepen burgers onvrede leeft, leert de indeling ons niets over wie nu de dragers zijn van de onvrede. Naast de algemeenheid van het antwoord op de wie-vraag, wordt de vraag naar het waarom ook niet bevredigend beantwoord. Van den Brink betoogt dat Fortuyn zowel voor- als tegenstanders van modernisering aan zich heeft weten te binden. Hiermee legt Van den Brink de vinger niet op de wonde plek. De paradox betreft niet de uit verschillende groepen ontevreden burgers bestaande achterban van Fortuyn, maar de inhoud van de opvattingen zelf. De roep om terugkeer naar de 'normen en waarden' van de jaren vijftig werd niet alleen ondersteund door bedreigde en berustende burgers, maar ook door bedrijvige burgers. Net zoals zijn ideeën over de politiek als bedrijf niet alleen door bedrijvige burgers werden

We zullen beter naar de burger luisteren

onderschreven, maar ook door berustende en bedreigde burgers. Het paradoxale van het gedachtegoed van Fortuyn is dat hij vooruitgangdenken verbond met de normen en waarden van de jaren vijftig.

Bovendien lijkt de indeling van Van den Brink een sterk statisch karakter te hebben, waarbij het de vraag is of dat aansluit bij de dynamische groei van de jaren negentig. Wat heeft de sociaal-economische voorspoed betekend voor de drie typen burgers? Is er sprake geweest van mobiliteit of zijn de scheidslijnen erg vaststaand gebleken?

Warna Oosterbaan

Ook Warna Oosterbaan komt in het *NRC-magazine* (01-11-2002) met een analyse waarin verschillende groepen LPF-stemmers worden onderscheiden. Hij maakt gebruik van de indeling die Wilterdink en Van Heerikhuizen hanteren in hun boek *Samenlevingen*, waarbij vijf verschillende klassen worden onderscheiden: de grootkapitaalbezitters, de ondernemers, de professionele middenklasse, de werknemers en een onderklasse. Oosterbaan betoogt dat de LPF-stemmers voornamelijk terug te vinden zijn in de ondernemersklasse en in de werknemersklasse. De ondernemersklasse zou wel geslaagd zijn in materieel opzicht, maar krijgt in hun ogen niet de status die zij

verdienen. Volgens Oosterbaan heeft zich onder hen een emancipatiegolf voltrokken en zijn ze de directe strijd om macht aangegaan met de politieke elite. Hierbij werden ze gesteund door het huidige klimaat waarin de kracht van het ondernemerschap hoog in het vaandel staat in tegenstelling tot de publieke sector. Ook zitten veel nieuwe ondernemers in sectoren als de ICT of het onroerend goed, waar 'de conformerende druk van gevestigde ondernemers en traditionele klantenkringen' veel minder een rol spelen. Ten slotte waren de stroperigheid van Paars en de problemen in de zorg voor hen tekenen van gebrek aan daadkracht van de politiek. De werknemers worden door Oosterbaan afgeschilderd als 'slachtoffers van de meritocratie'. Het onvermogen om hogerop te komen maakt hen rancuneus ten opzichte van iedereen die wel een stap omhoog weet te maken. Deze rancune zou zich hebben geuit tegen het establishment. Deze twee totaal verschillende groepen hebben zich volgens Oosterbaan gevonden in 'gemeenschappelijke wrok'.

De analyse van Oosterbaan lijkt verschillende ontevreden groepen burgers duidelijker te identificeren dan Van den Brink. Toch is het de vraag of de werknemersklasse werkelijk zo homogeen is als Oosterbaan doet voorkomen. Dit lijkt niet aannemelijk, omdat het om

Michiel Beker

INZICHT IN ONVREDE

VISIES OP MAATSCHAPPELIJK
ONBEHAGEN AAN HET BEGIN
VAN DE 21STE EEUW

Na de opmerkelijke verkiezingen van 2002 braken politici, wetenschappers en andere opiniemakers zich het hoofd over de oorzaken van de opkomst van Pim Fortuyn en de LPF. Alom werd de politieke aardverschuiving verklaard uit een wijdverbreide sociale onvrede onder een groot deel van de bevolking. Deze term diende als kapstok voor een bonte verzameling factoren, uiteenlopend van files tot vreemdelingenbeleid en van globalisering tot gebrek aan waarden en normen. De publicatie *Inzicht in Onvrede* biedt een overzichtelijke analyse van de uiteenlopende oorzaken van (en mogelijke oplossingen voor) sociale onvrede die in de discussie van het afgelopen jaar zijn aangedragen. Dit overzicht van zowel politieke en economische als sociaal-psychologische factoren wordt aangevuld met een korte schets van de situatie in een aantal wijken in Rotterdam en Almere. Daar blijken vooral de veranderingen in de welvarende jaren negentig grote gevolgen te hebben gehad. Het rapport gaat ook in op de vraag welke sociale groepen de belangrijkste dragers van de sociale onvrede zijn.

Michiel Beker - *Inzicht in onvrede : visies op maatschappelijk onbehagen aan het begin van de 21ste eeuw.* - Amsterdam : SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen, 2003. - 58 p. - (Cahiers Sociale Wetenschappen en Beleid nr. 6). Te bestellen door overmaking van €7,50 (inclusief portokosten) op Postbankrekening 75083 t.n.v. SISWO, Amsterdam onder vermelding van Cahier nr. 6, of via tel. 020 5270600, e-mail heckscher@siswo.uva.nl

50 tot 60 procent van de beroepsbevolking en zowel om hand- als hoofdarbeiders gaat. Is het juist om een dergelijk grote en gedifferentieerde groep te duiden als slachtoffer van de meritocratie? Ik ben er niet van overtuigd. Ook veel werknemers hebben in de jaren negentig mogen profiteren van hogere lonen, betere kansen en promotiemogelijkheden. Anderzijds zijn er inderdaad werknemers, veelal lageropgeleiden, die hun mogelijkheden en perspectieven juist zagen verslechteren. Hoewel Oosterbaan wel duidelijk aandacht heeft voor de economische groei en de dynamiek van de jaren negentig, had hij er verstandig aan gedaan de gevolgen die dit heeft gehad niet alleen te zoeken tussen de verschillende klassen, maar ook binnen de klassen.

Sociale onvrede

Hoewel delen van de analyses, met name die van Oosterbaan, aansluiten bij het onlangs uitgevoerde onderzoek over sociale onvrede van SISWO, roept een aantal zaken toch om een weerwoord. In het onderzoek is gepoogd een eerste ordening aan te brengen in de brei van 'theorieën' die ons hebben overstroomd na de verkiezingen. Twee steden, Rotterdam en Almere, zijn nader onderzocht.

Gedurende het onderzoek kwamen steeds duidelijker twee groepen burgers in beeld waarbinnen sterke gevoelens van onvrede leven. Het meest opvallende hierbij was dat de oorzaak ervan twee kanten van dezelfde medaille lijkt zijn. De dynamiek van de Nederlandse economie van het afgelopen decennium en de daarmee gepaard gaande werkgelegenheidsgroei heeft in sterke mate geleid tot winnaars en verliezers. De *sociale stijgers* zijn er in materiële zin sterk op vooruit gegaan. Ze kregen betere banen, grotere huizen en mooiere auto's. De *achterblijvers* hebben niet geprofiteerd van het gunstige klimaat. Veelal zijn dit lager opgeleiden en werklozen. Deze mensen bezaten niet de capaciteiten die benodigd waren voor de nieuwe banen. In tegenstelling tot de sociale stijgers stokte hun wooncarrière en zagen zij hun inkomsten niet stijgen. Deze groep mensen zou je met de woorden van Oosterbaan kunnen omschrijven als 'de slachtoffers van de meritocratie'.

De onvrede van de achterblijvers lijkt beter te begrijpen dan die van de sociale stijgers. Waarom die onvrede als ze er juist zo op vooruit zijn gegaan? Dit kan het beste worden verklaard aan de hand van een kenschets van de ontwikkelingen in Almere en Rotterdam.

Achterblijvers in Rotterdam

In gesprekken met Rotterdamse bestuurders, onderzoekers en wijkcoördinatoren werd duidelijk dat een aantal problemen al zeer lange tijd speelt. De bevolking van Rotterdam heeft gemiddeld een zeer laag inkomen per hoofd van de bevolking en er wonen relatief veel laagopgeleide mensen. De afgelopen decennia zijn verschillende operaties in gang gezet door het stadsbestuur, omdat men voelde dat er iets van onvrede broeide onder de bevolking. Vanaf de jaren tachtig waren dat achtereenvolgens sociale vernieuwing en sociaal-

economische vernieuwing. Sinds kort is de veiligheid het speerpunt van Rotterdam.

Vooral de eerste twee beleidskoersen zetten duidelijk in op die specifieke sociaal-economische achterstand die de inwoners van Rotterdam kenmerkt. Grote sommen geld werden ingezet. De ontwikkeling van de Kop van Zuid - een locatie waar men trachtte bedrijvigheid en banengroei te stimuleren door nieuwe bedrijven aan te trekken - illustreert goed dat deze pogingen vaak niet het effect hadden wat werd beoogd. De nieuwe banen werden niet ingenomen door mensen uit de Afrikaanderwijk, Katendrecht of Bloemhof - oude wijken met veel werklozen en mensen met zeer lage inkomens - maar door de mensen uit de 'nette' wijken van Barendrecht, Spijkenisse of Vinex-locaties rondom Rotterdam.

Tijdens de banengroei van de jaren negentig begon de tweedeling tussen sociale stijgers en achterblijvers zich duidelijk te manifesteren. De mensen die het beter kregen, trokken weg uit de oude arbeiderswijken. Hun plaatsen werden veelal ingenomen door allochtonen. Deze nieuwkomers kregen een steeds groter aandeel in de wijken. De achterblijvers kregen het gevoel overspoeld te worden, maar ook, en daar zit de kern van hun onvrede, vergeten te worden door de rest van Nederland. Veel mensen die de mogelijkheid hadden trokken weg, waardoor de verhuismutatie op sommige plaatsen opliep tot 50, 60 procent binnen een jaar. De sociale cohesie werd minder. Steeds meer ontdekten dealers, junkies en criminelen de anonimiteit van de wijken. Zo ontstond een situatie waarin de meest kansarme mensen leefden in wijken met veel criminaliteit en drugsoverlast. Het motto werk, werk, werk had hier geen weerslag. In de wijk Het Nieuwe Westen vonden de afgelopen vier jaar welgeteld tien werklozen een baan. Daarentegen zijn tienjarige drugsrunners geen uitzondering meer. In deze voedingsbodem stapte Fortuyn. Veiligheid, allochtonen, regenteske politici, het waren de woorden van een 'verlosser'.

Stijgers in Almere

Almere laat de andere kant zien. In deze nieuwe jonge stad vestigden zich veel sociale stijgers. Ze waren ontsnapt aan de overlast en de drukte van de grote stad. Hier vonden zij rustige wijken, een huis met een tuin en weinig tot geen criminaliteit. In relatieve rust konden zij hier wonen en leven.

Tot ze ook hier werden opgeschrikt. Graffiti op de muren, jongeren op scooters, nieuwe allochtone burens. Het leek alsof de grote stadsproblemen hen achtervolgden. Hoewel de criminaliteitscijfers achterbleven bij de grootte van de stad, voelde men zich onveilig. Een zekere overgevoeligheid speelde hierbij zeker een rol (zie hiervoor ook *Sociale cohesie in Almere* van Deben en Schuyt). Men associeerde allochtonen toch vaak met achteruitgang en verloedering van de wijk. Toen het slechter ging met de oude wijken kwamen zij immers in grote getale. Hierbij vergeet men dat de achteruitgang van de wijk voornamelijk het gevolg was van een 'white flow', het wegtrekken van welvarende autochtonen. Grote ophef was (en is) er over een asielzoekerscentrum en een nieuw te bouwen moskee, hoewel de werkelijkheid leert

dat die voorzieningen niet hebben geleid tot overlast of andersoortige problemen.

Daarnaast had het stadsbestuur met name oog voor de verdere groei en ontwikkeling van Almere. De aandacht was meer gericht op mogelijke nieuwe inwoners, dan op de al aanwezige Almeerders. Hoewel de nieuwe woningen uit de grond werden gestampt, is er bijvoorbeeld weinig gedaan aan voorzieningen voor jongeren.

Eenzijds die overgevoeligheid voor problemen en anderzijds een stadsbestuur dat voornamelijk aandacht gaf aan groei van Almere, leiden tot onvrede.

Roept u maar...

Naast de in kaart gebrachte sociale stijgers en achterblijvers zijn er ook andere groepen te identificeren als dragers van sociale onvrede. Bijvoorbeeld een conservatieve elite die na het vertrek van Bolkestein geen aansluiting vond bij de bestaande partijen. Of de nieuwe rijken, een bijzondere groep binnen de sociale stijgers, waarvan Oosterbaan de motieven goed duidelijk maakte met zijn beschrijving van de ondernemersklasse. Deze groep is sterk vertegenwoordigd binnen het partijkader van de LPF. Toch zijn het de sociale stijgers en de achterblijvers geweest die het meeste electorale gewicht in de schaal hebben gelegd gezien de omvang van deze groepen.

Maar met alleen een inzicht in de dragers van de onvrede zijn politici er nog niet. Een roep om antwoorden en oplossingen is overal hoorbaar. De laatste maanden hebben laten zien dat praktisch alle politieke partijen veel nadruk zijn gaan leggen op de door Fortuyn aangedragen punten. Criminaliteit, veiligheid, integratie, immigratie zijn de sleutelwoorden waar het nu om draait in de Nederlandse politiek. De partijen lijken hiermee een stap richting de kiezers te willen doen. Maar de vraag is of ze hiermee op het juiste spoor zitten als het gaat om het bezweren van de maatschappelijke onrust en onvrede. Geen woord in de campagnes over de noodzaak van een structurele aanpak van achterstandswijken en werkloosheid. Ook geen woord over de (on)redelijkheid van sommige eisen. De politiek reageert slechts op uitingen van onvrede en niet op oorzaken van onvrede. Ad hoc oplossingen worden de ether ingeslingerd, waardoor de Nederlandse politiek verworpen lijkt tot 'u roept, wij draaien'.

Cécelle Meijer werkte mee aan een onderzoek naar sociale onvrede dat SISWO onlangs uitvoerde.

Literatuur

- Gabriël van den Brink - Fortuyn gaf politiek terug aan de burger. - In: *NRC Handelsblad* 11-5-2002
- Gabriël van den Brink - Meer vrijheid en strenger toezicht : nieuw contract tussen overheid en burger moet agressie indammen. - In: *NRC Handelsblad* 7-9-2002
- Warna Oosterbaan - Het onbehagen kan weer ondergronds. - In: *NRC-Magazine* 1-11-2002

Mijn volk en vaderland

Dick Pels

Er heeft de afgelopen viereneenhalf jaar een fel debat gewoed over de Nederlandse identiteit waar U niets van heeft gemerkt. Het woedde namelijk binnen mezelf. Het is een cliché dat identiteiten pas reflexief en 'tot zichzelf komen' in de botsing met andere identiteiten. Dus ik ben me als grensganger (want zo heet dat voor de belastingen) in de afgelopen jaren sterker bewust geworden van mijn nationale eigenaardigheid. Lange tijd heb ik me, politiek correct als ik ben, over dit vraagstuk niet al te druk gemaakt. Sterker nog: als overtuigd internationalist besef ik nu dat ik het actief heb getaboeëerd en verdrongen. Nu ik onlangs mijn 'Engelse avontuur' heb beëindigd, wordt het tijd om enkele conclusies van dit inwendige debat aan U voor te leggen.

Cultuurhistorici en technologie-onderzoekers wijzen erop dat zo iets als een nationale cultuur niet alleen bestaat uit gedachten, gevoelens, jaartallen en andere historische herinneringen, maar ook uit een minstens zo grote verscheidenheid aan gedeelde materiële zaken. Ons nationale erfgoed valt in een aantal hoofdgroepen uiteen. We zijn ook met zijn allen gehecht aan allerlei gewone Nederlandse *dingen*, en worden er soms tegen wil en dank mee geïdentificeerd (tulpen, klompen, kaas, molens, dijken, fietsen). Bovendien zijn we met allerlei draden verbonden aan Nederlandse *lichamen* of personen. Ik doel dan niet alleen op de 'lagere' kring van geliefden, naaste en verre familie, inclusief dierbare overledenen, maar ook op de 'hogere' kringen: publieke personages zoals Willem de Zwijger, koningin Beatrix, Johan Cruyff, Henny Stoel, Paul de Leeuw of Pim Fortuyn. Nederlanderschap betekent ook: weet hebben van, een mening hebben over, en min of meer sterke gevoelens koesteren omtrent Nederlandse *celebrities*: quasi-intieme huisvrienden en -vriendinnen die je in de meeste gevallen alleen kent van radio en TV. Onze 'sociale cohesie' wordt echter niet alleen onderhouden doordat we fans zijn van beroemde mensen, maar ook doordat we samen gehecht zijn aan *beroemde dingen*: de Dam in Amsterdam, het Torentje in Den Haag, onze Grote Rivieren, de schilderijen van Van Gogh en andere nationale plaatjes, of het Wilhelmus en andere gedeelde deuntjes. Behalve door dergelijke Groot-Nederlandse ruimten, gebouwen en geluiden worden ten slotte ons volkskarakter en onze apartheid ook nog bepaald door enkele eigenaardigheden van de Nederlandse *identiteit*.

Laat ik drie elementen van mijn nieuwe volkseigen nationalisme nader belichten. Als ik eerlijk ben, gaat het trouwens eerder om een *stedelijke* identiteit, want ik voel me eerder Amsterdammer dan Nederlander. Dat Nederlanderschap zit er eigenlijk gratis bij,

want ons landje is (gelukkig) niet veel méér dan een stadstaat met een grote binnentuin, een nog groter zwembad aan de westkant dat we delen met de burens, en een ring van volkstuintjes, maneges, weilanden en boomgroepen aan de oost- en zuidkant. U zult zeggen: dit soort gemeentelijk chauvinisme is zo mogelijk nog bekrompener dan het Groot-Hollands provincialisme waar bijvoorbeeld Groningers zo'n hekel aan hebben, en nog veel erger dan het toch nog iets ruimere nationalisme. U heeft volkomen gelijk. Het is dan ook niet de geestelijke, maar juist de ruimtelijke bekrompenheid die mij in het immense Londense stadsgebied het meest met heimwee vervulde.

Omdat ik als forens heen en weer vloog, had ik telkens weer moeite om me fysiek aan te passen aan de grotere schaal en de langere afstanden. Mijn lichaam werd elke veertien dagen als het ware opgerekt tot Londens formaat en weer losgelaten zodat het een lang weekend kon terugkeren tot zijn Amsterdamse grootte. Tegen wil en dank bleek het kleine raster van de fietsbare stad voor mij de menselijke maat en maatstaf te zijn. De beroemde Londense 'dorpen' waren alleen bereikbaar met de auto en het (slecht functionerende) openbaar vervoer. Ik had vanzelfsprekend een fiets, maar die nam ik meestal mee op de trein naar Paddington Station, om van daaruit via Hyde Park het centrum in te fietsen. Fietsen in Londen is nogal een waagstuk. Engelsen is het verschil tussen een trottoir en een fietspad volkomen onbekend. Voor hen bestaat er in principe niets tussen de snelheid van de automobilist en die van de voetganger. Daarom was fietsen in Central London (zonder helm natuurlijk) voor mij niet alleen een natuurlijke expressie van mijn nationale identiteit, maar ook een vorm van *radical chic*. Expres koerste ik op zaterdagochtend, op weg naar de boekhandels van Charing Cross Road, tussen de langzaam voortschuifelende dubbeldekkers en dito *shoppende* mensenmenigte van Oxford Street, bij wijze van groen politiek statement en misschien ook om door toevallig passerende (misschien bekende?) Nederlanders als typische Nederlander te worden herkend.

Een tweede element betreft natuurlijk mijn moedertaal. Dat is geen exclusief bovenbouwfenomeen, maar een zeer diep verankerde materialiteit: alle taal is immers lichaamstaal. De nieuwe politieke flinkheid roept tegenwoordig dat het voor alloctonen essentieel is om de taal van hun gastland behoorlijk te leren beheersen. Al in het begin van mijn gedwongen inburgering in Engeland bleek ik een ernstige taalachterstand te hebben. Ondanks het feit dat ik al jaren met enig succes in het Engels schreef en mijn zegje deed op internationale congressen,

bleek mijn beheersing van de dagelijkse spreektaal nauwelijks voldoende om behoorlijk boodschappen te kunnen doen. Dat is voor iemand bij wie collega's elk moment kunnen binnenvallen voor een praatje of een probleem en die vergaderingen moet voorzitten (in een heel andere spreek- en vergadercultuur) wel even een handicap. Ook in de pub kon ik aanvankelijk slecht meekomen - maar dat is eigenlijk altijd al zo geweest. Het ergste was het onderwijs. Ik moest helemaal opnieuw beginnen en mezelf heruitvinden als spreker en docent. Ik begon in arren moede mijn colleges weer uit te schrijven, wat ik in Nederland al jarenlang niet meer had gedaan. Omdat ik natuurlijk wist dat half-voorlezen zeker in Engelse collegebanken slecht zou vallen, stond ik soms doodsangsten uit. Het was elke keer weer de vraag of ik wel fatsoenlijk uit mijn woorden zou kunnen komen. Al mijn frustratie over de cultuurschok die mij overkwam, trok als het ware binnen in mijn (gebrek aan) taal. Mijn woorden, zuchtte ik soms, waarom hebt gij mij verlaten? Gelukkig is het in de klas weer goed gekomen, tot wederzijdse opluchting van student en docent. Maar er is een derde element waar ik nooit aan heb kunnen wennen. Naast het idiote vliegen naar mijn werk en het gemis van geliefden was dit het enerverende, maar ook vaak verziekenende ijlt tempo van het Engelse academische leven. Zodra ik over de eerste taalschrik heen was, begon ik mijn exotische identiteit in de collegezaal uit te buiten en probeerde mijn studenten (overigens

in meerderheid 'zwart') enkele woorden Nederlands te leren. Een van die woorden was 'onthaasting'. De sociale wetenschap, beweerde ik, is niet een speurtocht naar 'de' werkelijkheid van het maatschappelijk leven, maar eerder een vorm van analytische vertraging die afsteekt tegen de snelheidsculturen en de meer haastgebonden perspectieven van bijvoorbeeld de televisie en de flitseconomie. Zulke tijdseconomische verschillen bestaan echter niet alleen tussen sociale domeinen, maar ook tussen landen. Als ik mij Nederlander voel, dan ben ik ook trots op onze spreekwoordelijke *rielekstheid* en het iets beschaafder tempo waarin het leven zich bij ons beweegt. De tussensnelheid van de fiets, die in het drukke verkeer van de compacte stad vaak harder gaat dan de auto: ziedaar een vorm van nationale identiteit die tegenover de boze, want steeds meer accelererende buitenwereld moet worden beschermd en gekoesterd. Een verlicht, naar buiten gekeerd nationalisme (de uitdrukking is van Pim Fortuyn) vraagt een tijdspolitiek die de relatieve Nederlandse traagheid opwaardeert tot *radical chic*. Onthaasting (met behoud van moderniteit) is een *unique selling point* van de Nederlandse cultuur. *Unhastening Science*, zo heet mijn nieuwe boek dat deze maand verschijnt. Ik vond het hoog tijd om de daad eens bij het woord te voegen.

Dick Pels was tot 1 januari 2003 hoogleraar sociologie in het Department of Human Sciences van Brunel University (West London).

In Memoriam

Dr. Cora Vreede-de Stuers

Bodegraven, 29-11-1909 - Baarn, 11-12-2002

Op 11 december 2002 overleed antropologe Cora Vreede-de Stuers, net 93 jaar, in haar serviceflat in Baarn waar zij nog steeds zelfstandig woonde. Tot op hoge leeftijd was ze vol belangstelling voor de ontwikkelingen op haar vakgebied: haar laatste artikel publiceerde ze in 1996.¹ Tijdens het laatste deel van haar beroepsleven werkte dr. Vreede als naaste collega van de bekende hoogleraar Wim Wertheim aan de Universiteit van Amsterdam. Ze was een bezielde, degelijke onderzoekster en docente, wars van opschepperij en uitgesproken kritisch, in de eerste plaats naar zichzelf maar ook ten aanzien van collega's en studenten. Ze was geen doorsnee 'gemakkelijk mens', wel een markante wetenschapsvrouw met hoofd en hart. Met haar intense belangstelling voor het leven van vrouwen, in andere culturen en in haar eigen samenleving, was ze een feministisch antropologe *avant la lettre*, een 'voormoeder' voor vrouwelijke vakgenoten uit latere generaties. In 1989 werd Cora Vreede erelid van de Landelijke Vereniging Vrouwenstudies Antropologie (LOVA), waarvan ze het oudste lid was. De academische wereld in de jaren zestig kende weinig prestige toe aan haar onderzoek naar vrouwen en emancipatie. Desondanks kreeg ze in 1969 een persoonlijk lectoraat aan de Universiteit van Amsterdam.

Cora Vreede had na haar gymnasiumopleiding eerst kunstgeschiedenis en daarna etnologie en klassiek maleis gestudeerd in Parijs. De befaamde etnoloog Marcel Mauss was een van haar leermeesters. Na haar afstuderen in 1932 trouwde ze in 1933 met linguïst en cultuurgeleerde Frans Vreede. Zij reisden veel samen en woonden en werkten in Cairo, Brits-India en Nederlands-Indië. Daar werden zij in 1942 door de Japanners geïnterneerd. Beiden overleefden de oorlog en kozen ervoor in Indonesië te blijven werken. Cora Vreede werd als eerste vrouw conservator aan de bibliotheek van het Bataviaas Genootschap van Kunsten en Wetenschappen van de Universiteit van Batavia. Van 1951 tot 1955 was zij hoofd van de opleiding van wetenschappelijke bibliothecarissen en hoofdbibliothecaris van het museum en de Universitas Indonesia. Tijdens die periode leerde zij een aantal vooraanstaande vrouwen in de Indonesische vrouwenbeweging van nabij kennen. Dit leidde tot een promotieonderzoek naar de Indonesische vrouwenstrijd. In 1957 verdedigde ze aan de Sorbonne, waar Lévi-Strauss inmiddels antropologie doceerde, met veel lof haar proefschrift *L'émancipation de la femme Indonésienne*², met Jaques Berque als een van de promotores. Daarna kreeg zij van de École pratique des hautes études een beurs voor onderzoek naar moslim vrouwen in Noord-India.³ In 1959 werd zij door Wertheim naar de toenmalige Gemeente Universiteit gehaald. In die Amsterdamse periode publiceerde ze

in verschillende vaktijdschriften over Raden Adjeng Kartini, Javaans voorvechtster voor vrouwen aan het begin van de 20ste eeuw. Later verrichtte ze in Jaipur, Noord-India, onderzoek naar meisjesstudenten, en werkte enkele maanden aan de universiteit van Kuwait. Na haar pensionering onderzocht Cora Vreede migrantenvrouwen en -kinderen, in opdracht van het toenmalige ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. Ze heeft in totaal 13 boeken en 97 artikelen gepubliceerd.⁴ Cora Vreede-de Stuers stierf zoals ze heeft geleefd: waardig en zonder enige ophef.

Joke Schrijvers, emeritus hoogleraar ontwikkelingsvraagstukken Universiteit van Amsterdam

1. 'Adriana: een kroniek van haar Indische jaren, 1809-1840': *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 152 (1): 74-108.
2. In 1959 onder dezelfde titel uitgegeven, in 1960 gevolgd door een Engelse uitgave *The Indonesian Woman. Struggles and Achievements*, beide door Mouton & Co.
3. Gepubliceerd in boekvorm in 1968: *Pardah. A Study of Muslim Women's Life*
4. Een volledig overzicht is beschikbaar bij het IIAV in Amsterdam.

Conflict in a globalising world

Studies in honour of Peter Kloos
D. Kooiman et al. (eds.). – Assen
: Van Gorcum, 2002. – VIII,300 p.
€30,00

In dit academische eerbetoon aan de in 2000 overleden antropoloog Peter Kloos hebben de redacteurs echt hun best gedaan om thematische samenhang te combineren met serieuze reflecties over het uiteenlopende werk van Kloos zelf. Collega's, vrienden en promovendi hebben een bijdrage geschreven. Het complexe spanningsveld tussen globalisering en lokalisering in relatie tot het ontstaan en het karakter van geweld en terreur loopt als een rode draad door alle artikelen. Dat geldt ook voor het laatste deel van het boek, waarin epistemologische en methodologische vragen centraal staan, zoals bekend een van de expertisevelden van Kloos. Een van de interessantste bevindingen over conflict en terreur is dat materiaal uit zeer uiteenlopende etnografische contexten aantoont dat moderne vormen van conflict en geweld niet het eenvoudige resultaat zijn van de vaak genoemde botsing tussen globale en lokale krachten en belangen of van lokaal verzet tegen globale invloeden, maar dat dit krachtenveld wordt gemedieerd door vaak lang bestaande (lokale) conflicten tussen facties, clans en economische belangengroepen. Nieuwe spanningen en tegenstellingen bieden immers ook de mogelijkheid om oude vetes uit te vechten.

Armoedebericht 2002

CBS/SCP. – Voorburg ; Den Haag :
CBS/SCP, 2002. – 49 p. – €9,90

Het CBS en SCP gaan het anders aanpakken. Beginnend met deze publikatie zal in elk even jaar het bondige 'armoedebericht' worden gepubliceerd. In de tussenliggende jaren zal de voorheen jaarlijkse gepubliceerde en meer uitgebreide 'armoedemonitor' verschijnen. Zo zal er dus elk jaar weer up to date informatie beschikbaar zijn. In het zojuist verschenen bericht valt nog vooral goed nieuws te melden. Het aantal huishoudens met een laag inkomen is sinds 1995 verder gedaald tot ongeveer 12 procent van het totaal. De verwachting is dat de daling nog een enige tijd zal aanhouden, maar gezien de economische vooruitzichten zal het daarna met die trend wel snel afgelopen

Gesignaleerd

Wil Pansters is
verbonden aan de
Vakgroep Culturele
Antropologie van de
Universiteit Utrecht

zijn. Allochtone huishoudens van Turkse en Marokkaanse afkomst doen het ook beter, maar nog steeds heeft een op de drie huishoudens een laag inkomen. De kloof is dus nog steeds groot.

Keerpunt '82

Enkele herinneringen aan het VNO
en de crisistijd 1977-1982
J.W. van den Braak. – Assen : Van
Gorcum, 2002. – 82 p.

'Het Akkoord van Wassenaar... Na jaren van centraal zakendoen, kwam het arbeidsvoorwaardenoverleg na 1982 terecht waar het in eerste instantie thuishoort: in ondernemingen en bedrijfstakken', valt er op de kaft van dit boek te lezen. Wie echter meent werkelijk iets te weten te komen over de achtergronden van het Akkoord zal bedrogen uitkomen. Het boekje is een egodocument van de auteur, die als jonge medewerker van het VNO bij de toenmalige ontwikkelingen betrokken was, en daarom kunnen we ook lezen hoeveel indruk het bezoek van Kennedy aan Berlijn op de jonge Jan-Willem heeft gemaakt en wanneer zijn kinderen zijn geboren. Met enige serieuze reflectie over de oorsprong van het poldermodel heeft het allemaal niets te maken, maar dat is waarschijnlijk ook niet de bedoeling geweest.

Arbeid en ICT in onderzoek

R. Batenburg et al. (red.). – Utrecht
: Lemma, 2002. – 271 p. – €27,00

Het aardige van dit boek is dat het probeert vragen te stellen over de betekenis van ICT voor de kwaliteit van de arbeid, competenties en arbeidsrelaties zonder zich te laten meevoeren door de nog maar kort geleden zo invloedrijke vernieuwingshype rondom het thema. Dat stelt hen in staat te onderzoeken welke instituties, handelingspraktijken en organisatie modellen onder invloed van ICT dreigen te verdwijnen en welke juist resistent blijken te zijn. Het boek verkent

met andere woorden het breukvlak, waarin de samenleving zich zou bevinden, of het nu gaat om thuiswerken, cao's of managementpraktijken. Daarbij komen verschillende aggregatieniveaus aan de orde (maatschappij, organisatie en individu). Deze bundel is het resultaat van een conferentie, die werd georganiseerd op initiatief van het door NWO gefinancierde stimuleringsprogramma *Maatschappij en de Elektronische Snelweg*. Veel jargon, dat wel.

Ongeplande planning

Een historisch-sociologisch
onderzoek naar de totstandkoming
van een nieuwe stadswijk
Johannes van der Weiden
Amsterdam : Aksant, 2002.
– 232 p. – Met bibliografie en
Engelstalige samenvatting. – ISBN
90 5260 069 4, €25,00

In dit zeer fraai uitgegeven boek laat de sociologie zich van haar beste kant zien. Het boek bestudeert het proces van planning en bouw van een wijk in Haarlem dat meer dan twintig jaar in beslag heeft genomen en eigenlijk nog steeds niet is afgerond. Planning wordt in deze studie gezien als een sociaal proces, hetgeen betekent dat het ruimtelijke sturingsproces zelf gestuurd wordt door het handelen van verschillende groeperingen, die op hun beurt weer opereren in wisselwerking met veranderlijkheden (conjuncturele politieke, bestuurlijke en economische schommelingen), veranderingen (grote veranderingen van lange duur in bijvoorbeeld economie, demografie en technologie) en continuïteiten (de kleuring en sturing, die uitgaan van lokale gebondenheid). Het resultaat is een complexe conceptuele aanpak, zonder dat die (ver)storend aanwezig is. Dat is mede de verdienste van de zorgvuldige schrijfstijl. De auteur was overigens als extern deskundige betrokken bij de elfjarige voorbereidingsperiode van het project. Die persoonlijke betrokkenheid zou sommige onderzoekers in de weg staan: de grote hoeveelheid *inside information* en directe ervaringen staan de ontwikkeling van een algemene visie op het bestudeerde onderwerp soms in de weg. Dat is bij Van der Weiden gelukkig niet het geval. De gevalstudie wordt goed verknoot met allerlei brede maatschappelijke en historische ontwikkelingen en krijgt daardoor een algemene zeggingskracht. Het is, zoals de auteur zelf zegt, meer een onderzoek in Haarlem dan over Haarlem.

Allochtonie en het electorale succes van de LPF

Orlebeke herbezocht

Paul Lemmens en

Jos Diederiks

Staatsmijnen / foto: DSM

In *Facta* van november 2002 ging Jacob Orlebeke¹ in op achtergronden van het electorale succes van de LPF. In zijn analyse kwam Orlebeke tot de conclusie dat er een duidelijke samenhang is tussen proportie allochtonen in een gemeente en de aanhang voor de LPF. We hebben eerder een soortgelijke analyse gemaakt naar aanleiding van een artikel (en ingezonden brief van diezelfde Jacob Orlebeke) in *NRC Handelsblad* van 1 augustus j.l.² In dat artikel ging de journalist Joep Dohmen in op de oorzaken van het grote aantal LPF-stemmers in de oostelijke mijnstreek in Zuid-Limburg. Daarin zegt Thijs Wöltgens, gewezen burgemeester van Kerkrade, dat het LPF-succes in plaatsen als Kerkrade, Heerlen, Brunssum en Landgraaf, gelegen in oostelijk Zuid-Limburg, niets te maken had met het aantal allochtonen. Het waren volgens

Wöltgens in tegenstelling tot Den Haag en Amsterdam 'witte' steden: 'Je moet in Kerkrade echt op zoek naar een allochtoon', merkt hij op.

In een reactie op deze uitspraak merkte J. Orlebeke³ in de krant van 2 augustus terecht op dat dit niet klopt als je kijkt naar de officiële statistieken. Het percentage lag volgens hem niet tussen de 3 procent en 6 procent, maar tussen de 25 procent (Landgraaf) en 35 procent (Kerkrade). Hij suggereerde daarmee dat allochtonendichtheid toch iets met de LPF-voorkeur te maken zou hebben in Parkstad Limburg. Orlebeke verzuumde in die brief echter om te kijken naar de definitie van allochtoon zoals die door het CBS wordt gehanteerd: een persoon van wie één van de ouders

in het buitenland is geboren.⁴ Daarbij maakt het CBS onderscheid tussen westerse en niet-westerse allochtonen. De laatsten zijn afkomstig uit Azië (met uitzondering van India en Japan), Latijns-Amerika, Afrika en Turkije. Het is duidelijk dat Dohmen en Wöltgens refereerden aan deze niet-westerse allochtonen: deze percentages liggen in oostelijk Zuid-Limburg tussen de 2 procent (Landgraaf) en 6 procent (Heerlen). Wöltgens had dus ook gelijk. De verhouding westers/niet-westers in, bijvoorbeeld, Rotterdam ligt geheel anders: 9 procent westerse allochtonen naast 32 procent niet-westerse.

Onze eerste insteek voor onderzoek was de mogelijkheid van een historische verklaring voor het electorale succes van de LPF in Limburg: zou het kunnen zijn dat de Limburgse gemeenten met een hoge LPF-aanhang in 2002 ook bij de provinciale verkiezingen van 1935 (en ook bij enkele andere verkiezingen vóór de oorlog) een bovengemiddelde aanhang voor de N.S.B. te zien hebben gegeven (en eerder ook steun voor de zogenaamde rapaillepartijen)? Discussies in *Historisch Nieuwsblad*⁵ en op de radio (bijvoorbeeld G. Zondergeld in OVT, VPRO, 11 augustus 2002) nodigden daartoe uit. Onderzoek op dit terrein heeft eerder uitgewezen dat steun voor de 'tegenpartijen' van toen niet met één enkele factor is te verklaren.⁶ Uit die studies kwam naar voren dat sociale indicatoren (op gemeentelijk niveau gemeten), zoals armoede, werkloosheid, urbanisatie, desintegratie en (regionale) allochtonie, slechts een beperkte verklaring voor het verschijnsel konden geven. Een oppervlakkige blik op de samenhang tussen aanhang van de N.S.B. en L.P.F. in Nederland en Limburg in het bijzonder liet meteen zien dat daar weinig te halen zou zijn. We hebben toen wel, net als Orlebeke in *Facta*, onderzocht of het argument van allochtonendichtheid de steun voor de LPF kan verklaren. Ook wij hebben een regressieanalyse uitgevoerd. In aanvulling op Orlebeke hebben we evenwel allochtonie opgesplitst in westerse en niet-westerse allochtonie. Evenals Orlebeke hebben we inwonersaantal als covariaat opgenomen. We hebben geen welstandsindicator opgenomen, zoals Orlebeke wel heeft gedaan. We hebben ons beperkt tot gemeenten in Limburg en Zuid-Holland. De verkiezingsuitslagen hebben we van het internet geplukt.⁷ De resultaten waren verrassend: in zowel Limburg als Zuid-Holland kon het percentage allochtonen in de bevolking een substantieel deel van de LPF-aanhang verklaren. Er was echter een opmerkelijk verschil tussen Zuid-Holland en Limburg: in Zuid-Holland was er alleen een effect voor niet-westerse allochtonendichtheid, terwijl in Limburg alleen een effect voor westerse allochtonie te zien was. De uiteindelijke modellen verklaarden een substantieel deel (ca. 25 procent) van de variantie.

Deze analyse onderschrijft in algemene zin de resultaten van Orlebeke. Onze analyse laat daarenboven zien dat het zinnig is om verschil te maken in de soorten allochtonie. We kunnen niet anders dan vermoeden dat proportie allochtone inwoners een indicator is voor een meer algemene sociale indicator: vervreemding of een lossere sociale structuur, ontstaan door, bijvoorbeeld, industrialisatie, migratie en urbanisatie. In dat opzicht lijkt het verleden in Limburg toch nog

een rol te spelen: de opkomst van de mijnbouw in het begin van de twintigste eeuw betekende een enorme instroom van 'allochtonen' in de van oudsher agrarische gemeenschappen in Limburg. De instroom, veelal bestaande uit Poolse mijnwerkers die eerder werkzaam waren in het Duitse Ruhrgebied, was vooral groot in de oostelijke mijnstreek, een grotendeels verstedelijkt gebied dat nu wordt aangeduid met Parkstad Limburg. Hoewel dit proces op zich als een redelijk geslaagde integratie en assimilatie is gekenschetst⁸, lijkt het toch nog gevolgen te hebben voor de politieke verhoudingen van tegenwoordig.

Overigens scharen we ons achter Orlebeke met de waarschuwing voor analyses op geaggregeerd (gemeentelijk) niveau. Model-misspecificatie (bijvoorbeeld omissie van een factor) kan grote gevolgen hebben voor de resultaten. Er is individueel kiezersonderzoek nodig om een volledig beeld te krijgen van de electorale dynamiek.

Bronnen

1. J.F. Orlebeke - Het succes van de Lijst Pim Fortuyn. - In: *Facta* 10 (2002) 9 (november) p.10-11
2. J. Dohmen - Armoede en verbittering hielpen LPF. - In: *NRC Handelsblad* 1 augustus 2002
3. J.F. Orlebeke - [ingezonden brief]. - In: *NRC Handelsblad* 2 augustus 2002
4. Centraal Bureau voor de Statistiek - *Statistisch Jaarboek*. - Den Haag : SDU, 2002
5. G. Dekkers en Ph. van de Poel - There's something rotten in the state of Holland : de wortels van Fortuyns gedachtegoed. - In: *Historisch Nieuwsblad* 11 (2002) 4 (juni) p. 42-46
6. S.Y.A. Vellenga - Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme : een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig. - Assen : Van Gorcum, 1975; P.W. Klein, G.J. Borger (red.) - De jaren dertig : aspecten van crisis en werkloosheid. - Amsterdam : Meulenhoff, 1979; F. Paulssen - "Wij zijn de zwarte soldaten..." : de N.S.B. in Sittard 1933-1944. - Amsterdam, 1989. - (doctoraalscriptie VU Amsterdam)
7. <http://www.omroep.nl/nos/specials/nederlandkiest/paginas/output/zetelverdeling.html>
8. L.H.M. Kreukels - *Mijnarbeid : volgzzaamheid en strijdzaamheid : geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940*. - Assen : Van Gorcum, 1986

Dr. Paul Lemmens, klinisch psycholoog, en dr. Jos Diederiks, socioloog, zijn verbonden aan de vakgroep Medische Sociologie van de Universiteit Maastricht.

Techniek in Europa

Verslag van het tweede Tensions of Europe-congres

Martijn Wit

De Europese integratie is niet alleen het gevolg van politieke besluitvorming, maar hangt ook nauw samen met de technologische ontwikkelingen van de afgelopen eeuw. Dat is het uitgangspunt van het grote internationale onderzoeksprogramma *'Tensions of Europe: Technology and the Making of 20th Century Europe'*. Afgelopen november werd hiervan het tweede congres gehouden op het SISWO. Een week lang discussieerden de zeventig deelnemers uit Europa en Amerika, verdeeld in verschillende werkgroepen, over onder meer Europese technologische netwerken, de Europese consumptiecultuur en de structuren van de Europese kolonisatie, alsmede over de voortgang van het project.

De technologische dimensie

Tensions of Europe werd in 1999 opgezet door onder meer Johan Schot (Technische Universiteit Eindhoven en Universiteit Twente) en Ruth Oldenziel (SISWO/Universiteit van Amsterdam). Het kan gezien worden als een logisch gevolg op het grote project *Techniek in Nederland in de Twintigste Eeuw* dat bij de Stichting Historie der Techniek werd uitgevoerd en dit jaar ten einde loopt. De gedachte achter Tensions of Europe was dat er veel Europese geschiedenissen geschreven zijn vanuit economisch, politiek en sociaal-cultureel perspectief, maar dat er nog geen geschiedenis bestond over de technologische dimensie van Europa. Tensions of Europe moet in die lacune voorzien. De 'pilotfase' van het project bestaat uit drie grote internationale congressen die moeten uitmonden in een reeks publicaties waarin een technologische geschiedenis van Europa wordt geschreven.

De deelnemers zijn een bont gezelschap uit vele landen en vele disciplines. Nederland en de Scandinavische landen zijn sterk vertegenwoordigd, evenals de Verenigde Staten. Helaas zijn er weinig deelnemers uit Zuid-Europa en vrijwel geen uit Oost-Europa. Een van de doelstellingen is om die verhouding recht te trekken, zegt voorzitter Johan Schot tijdens de gezamenlijke bijeenkomst. Geprobeerd zal worden om meer Zuid- en vooral Oost-Europese universiteiten bij het project te betrekken. De deelnemers zijn afkomstig uit verschillende disciplines: ingenieurs, politicologen, filosofen en natuurlijk veel historici. Het is daardoor - ook de diverse onderwerpen van onderzoek in achtnemend - een werkelijk multidisciplinair project. Onder de deelnemers heerst een groot enthousiasme: het komt niet vaak voor dat men met zeventig

technologieonderzoekers bij elkaar komt, van aio tot hoogleraar en uit de Verenigde Staten tot Hongarije. Het coördinatiecomité is erg tevreden over het SISWO-congres: in het doel om de onderlinge uitwisseling te vergroten en concrete plannen voor de toekomst te maken is het 'meer dan voldoende' geslaagd, zegt vice-voorzitter Ruth Oldenziel.

Technologieonderzoek is in opkomst. Sociale wetenschappers en historici zien steeds meer in dat de moderne samenleving niet goed te begrijpen is zonder daarbij de speciale rol van de technologie in acht te nemen. En ingenieurs beseffen dat het bouwen van bruggen en wegen ook een belangrijke maatschappelijke component in zich draagt. Dit toenemende technologieonderzoek blijkt ook uit de grote internationale belangstelling voor dit project. Tensions of Europe biedt volgens de onderzoekers een uniek forum voor het uitwisselen van ideeën en het organiseren van gezamenlijke publicaties. Oldenziel: 'Het is duidelijk dat er veel belangstelling is en dat het project een enorme impact heeft in verschillende landen. Momenteel zijn er al zo'n 150 mensen actief. Als projectleiders zien we ook dat we voortdurend de coherentie in de gaten moeten houden, en de uitwisseling tussen de verschillende thema's en tussen de thema's en het coördinatiecomité. Het gaat daarbij eigenlijk voortdurend over het speciaal Europese karakter van dit soort techniekgeschiedenis.'

Koppelingen en circulaties

Wat is dit Europese karakter? Het gaat hierbij om de invloed van de techniek op de integratie maar ook de desintegratie van Europa. Hoe ging de besluitvorming en constructie rond internationale snelwegen in zijn werk? In hoeverre zijn technologieën 'symbolen' van een concept van Europa? Wat voor visie hadden de betreffende ingenieurs op Europa? In het project Tensions of Europe worden dit soort vragen niet bekeken vanuit nationaal perspectief, maar vanuit Europees perspectief, wat volgens de deelnemers de originaliteit van het project kenmerkt. De vraag hoe de techniek Europa heeft vormgegeven is intussen niet eenduidig te beantwoorden. Het IJzeren Gordijn was behalve een politieke grens ook vaak een technologische barrière, omdat Oost en West hun politieke verschillen dikwijls lieten blijken in verschillende technologische systemen (zoals spoorwegen). Aan de andere kant werden er in de gehele Europese geschiedenis ook steeds afspraken gemaakt tussen natiestaten om hun technologieën aan elkaar aan te passen (zoals elektriciteit,

European Science Foundation Network

Tensions of Europe

Technology and the Making of Twentieth-Century Europe

snelwegen, spoorwegen en radiofrequenties). Technologie in Europa was dus zowel een proces van integratie als segregatie.

Het is interessant om te bekijken wat voor visie de ingenieurs en systeembouwers nu eigenlijk op Europa hadden. Daarbij komt men groteske projecten tegen, zoals het plan van de Duitse ingenieur Herman Sörgel om de Middellandse Zee droog te leggen door een enorme dam, waardoor er extra 'levensruimte' zou ontstaan en een hydro-elektrische centrale heel Europa van elektriciteit zou voorzien, om zo Europa via technologische relaties tot een eenheid te smeden. Van dit plan is, zoals we weten, niets terechtgekomen. De technologische plannen van de nazi's daarentegen zijn wel voor een deel uitgevoerd. Ze kwamen ook voort uit een bepaalde visie op een

'Mittleuropa'. Een voorbeeld daarvan is het confisqueren en bouwen van radiostations om de toespraken van Hitler door geheel Europa uit te zenden. Maar ook in minder grandioze technologische projecten komen verschillende ideeën en idealen over Europa naar voren, zoals bij het opzetten van een Europees elektriciteitsnetwerk en het op elkaar afstemmen van verschillende radiofrequenties. Ook bij dit soort projecten is er uiteraard sprake van een bepaald beeld van 'Europa' bij de betreffende technologen en ingenieurs.

Wat soms voor onduidelijkheid zorgt is de vraag wat Europa nu eigenlijk is. Tot waar reikt het? Er is voor gekozen om een hele losse en brede definitie van 'Europa' te geven. Rusland kan erbij horen, maar als dat relevant is ook de voormalige koloniën. Het gaat dus pertinent niet om de Europese Unie, zo wordt benadrukt.

'Europa' wordt benaderd vanuit het proces van 'koppelingen en circulaties'. Dit kan teruggevonden worden in de drie concepten die in het project centraal staan: de koppeling van infrastructuur, de circulatie van goederen en de circulatie van kennis. Het feit dat 'Europa' als uitgangspunt wordt genomen, en niet de afzonderlijke natiestaten, heeft verschillende redenen. Technologische ontwikkelingen spelen zich meestal niet nationaal af, maar regionaal en internationaal. Vergelijkingen tussen verschillende natiestaten zijn ook vaak moeilijk te maken, doordat de relevante gegevens ontbreken. En zo'n vergelijking zou voorbijgaan aan het feit

dat Europa meer is dan een verzameling natiestaten, maar ook een 'identiteit' op zichzelf heeft. Oldenzien: Technologieontwikkeling stopt niet, maar soms juist weer wel, bij de nationale grenzen. Het onttrekt zich aan de nationale grenzen en bestendigt die soms juist. Hoe die materiële uitwisseling verloopt in deze eeuw is nauwelijks onderzocht.

Wat opvalt is de sterke vertegenwoordiging van Amerikanen bij het project. Zoals Tom Misa, die onderzoek doet naar oude wolkenkrabbers in de Verenigde Staten en Europa. Of Suzanne Moon, die gepromoveerd is op technologische verandering in de rijstbouw in Nederlands-Indië. En Chandra Bhimull, een aio die onderzoek doet naar de koloniale erfenis van

British Airways. Oldenziel, die zelf ook bekend staat als 'Amerikadeskundige', vertelt over de relatie met Amerika: 'De vraag wat Europa nu eigenlijk betekent heeft in de twintigste eeuw, heeft direct betrekking op de relatie met de Verenigde Staten. Amerika fungeert voor Europa als de symbolische geboorteplaats van de technologische samenleving. Toch is daar weer veel op af te dingen: massaproductie is bijvoorbeeld in oorsprong Europees, maar toch is juist het Fordisme in Europa geassocieerd geraakt met Amerikanisering.'

Integratie

Behalve academici worden ook Europese beleidsmakers aangemerkt als degenen voor wie dit project interessant kan zijn. Door dit project kan men Europa door een andere bril bekijken: als een evoluerend netwerk van technologische relaties en circulaties, in plaats van een doelmatig opgezette unie van verschillende natiestaten. De 'pilotfase' van het project wordt voor een groot deel gefinancierd door de European Science Foundation. Een probleem is er nog soms met de naam: het woord 'tensions' kan Europese bureaucraten afschrikken, zoals een van de deelnemer opmerkte, aangezien zij de Europese integratie graag als een geolied proces doen voorkomen. Volgens Johan Schot is de titel gekozen

om gelijk duidelijk te maken dat men niet denkt dat het koppelen van infrastructuur en de circulatie van kennis en artefacten altijd makkelijk tot integratie leiden. Er zijn veel spanningen rondom die processen van koppeling en circulatie, die juist ook tot fragmentatie kunnen leiden. Schot: 'De twintigste eeuw kan ook gezien worden als de eeuw van de natiestaat, die veel barrières ging opwerpen en de internationale economie en samenleving die was ontstaan aan het eind van de negentiende eeuw de das om deed.'

Maar uiteindelijk overheerst de integratie, zowel politiek als technologisch. Met het wegvallen van het IJzeren Gordijn zijn ook het oosten en westen van Europa weer 'gekoppeld', op politiek terrein, maar ook wat betreft infrastructuur en de circulatie van kennis en artefacten. Het nieuwe EU-lidmaatschap van een aantal Oost-Europese landen bestendigt die integratie. Uitbreiding van Tensions of Europe naar het oosten is dus van groot belang. In ieder geval wordt het derde en afsluitende congres volgend jaar in Boedapest gehouden. Dan moeten er nieuwe plannen liggen voor de voortzetting van het project. Oldenziel: 'Boedapest moet het scharnier worden: afsluiten van de pilotfase, evaluatie, en tegelijkertijd het verder ontwikkelen van nieuwe projecten.' Als het aan het enthousiasme van de deelnemers ligt zal dat wel lukken.

Martijn Wit is politicoloog en redacteur van *Facta*

Ivonne van de Ven Prijs 2002

Psychiater-onderzoeker Jan Neeleman heeft eind november 2002 de Ivonne van de Ven Prijs 2002 ontvangen voor zijn onderzoek naar de gezondheidsrisico's van nabestaanden van suïcidanten. De jury kende de prijs unaniem toe aan dit onderzoek en hoopt dat het werk van Neeleman c.s. hierdoor de bekendheid zal krijgen die het verdient. De prijs bestaat uit een bedrag van 1750,00. Omdat nabestaanden van suïcidanten een sterk verhoogd risico lopen op het ontwikkelen van psychiatrische problemen, heeft de Gezondheidsraad indertijd speciaal aandacht gevraagd voor deze groep.

Jan Neeleman en coördinator Marieke de Groot volgen in hun in 1999 gestarte onderzoek de effecten op de middellange termijn van een door hun speciaal ontwikkelde vorm van preventieve begeleiding van nabestaanden van suïcidanten. Deze begeleiding wordt bij de nabestaanden thuis verzorgd door getrainde psychiatrisch verpleegkundigen. Er zijn sterke aanwijzingen dat de begeleiding resulteert in een grote tevredenheid bij nabestaanden en hun huisartsen. Bovendien lijkt er een positief effect te zijn op het rouwbeloop, met name bij mannelijke nabestaanden. Een neveneffect van deze studie is dat het beloop van het rouwproces van deze speciale groep nabestaanden systematisch in kaart wordt gebracht. Het onderzoek zal in de loop van 2003 worden afgerond. Het onderzoek wordt verricht binnen het Rob Giel Onderzoekcentrum (RGOc, <http://www.rgoc.nl>), het samenwerkingsverband van de stichtingen GGZ Groningen, GGZ Friesland en GGZ Drenthe, en de Rijksuniversiteit Groningen. Het

RGOc stelt zich ten doel onderzoek naar kwaliteit en effectiviteit van psychiatrische behandeling in de noordelijke geestelijke gezondheidszorg te bevorderen, met name op het gebied van chronisch psychiatrische stoornissen, met name schizofrenie, en op interventies die kunnen leiden tot een verlichting van de last van dergelijke stoornissen voor de patiënten en cliënten en hun naaste betrokkenen.

Simon Slootenprijs

Het project Eigen-kracht conferentie (<http://www.eigen-kracht.nl>), dat sinds 1999 in Nederland wordt ontwikkeld door de Stichting Op Kleine Schaal en Bureau WESP, heeft uit handen van juryvoorzitter Henk Geene de Simon Slootenprijs ontvangen. De Simon Slootenprijs 2002 werd op 16 december jl. uitgereikt tijdens een miniconferentie over het winnende project. De Simon Slootenprijs is de prijs voor het meest vernieuwende project op het terrein van de jeugdbescherming. In samenwerking tussen de Stichting Vedivo (koepel voor de (gezins)voogdij en jeugdreclassering) en de Raad voor de Kinderbescherming is op 11 december 1997 de Simon Slootenprijs ingesteld met als doel om de vernieuwing binnen de kinderscherming te stimuleren, waardoor er periodieke aandacht is voor innovatie en vernieuwende ontwikkelingen. Simon Slooten was de eerste 'ambtenaar kindervetten' in Nederland. Dit jaar is de prijs bestaande uit een sculptuur en een geldbedrag van 22.500,00 voor de derde keer uitgereikt.

NVMC

Voor leden van de Nederlandse Sociologische Vereniging (NSV), de Vereniging voor Culturele Antropologie en Sociologie van Niet-Westerse Samenlevingen (VCA/SNWS) en de Sectie Praktijk Politicologie van de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek (NKWP) is het Facta-abonnement in 2003 bij het lidmaatschap inbegrepen.

NVMC-secretariaat: Esther van der Meer, SISWO/ NVMC, Plantage Muidergracht 4, 1018 TV Amsterdam, tel.: 020-5270657, fax 020-6229430, e-mail: nvmc@siswo.uva.nl, internet: www.nvmc.nl

CA/SNWS

Antropologische Beroepsvereniging CA/SNWS, secretariaat NVMC, p/a Plantage Muidergracht 4, 1018 TV Amsterdam, tel. 020 5270657, fax 020 6229430, e-mail: jansenj@fsw.LeidenUniv.nl

Antropologen kiezen voorzitter

In maart zal de Antropologische Beroepsvereniging een ledenvergadering uitschrijven waarin ondermeer een nieuwe voorzitter wordt gekozen. Alle leden van de ABV zullen hiervoor in de tweede helft van februari een uitnodiging ontvangen. Informatie op te vragen bij Jan Jansen, secretaris a.i.: jansenj@fsw.leidenuniv.nl

Evaluatie Antropologische Beroepsvereniging

Het ad interim bestuur van de Antropologische Beroepsvereniging zal in de tweede helft van februari alle leden aanschrijven om hun opinie en verwachtingen ten aanzien van de ABV te polsen. Dit met de bedoeling om het nieuw te kiezen bestuur richtlijnen te geven

voor een zinvol beleid. Informatie op te vragen bij Jan Jansen, secretaris a.i.: jansenj@fsw.leidenuniv.nl

SECTIE PRAKTIJK POLITICOLOGIE

Secretariaat: Willeke van Staalduinen, e-mail: wilstaal@zonnet.nl

Politicologenetmaal 2003

Het jaarlijkse politicologenetmaal vindt op 22 en 23 mei 2003 plaats in Dordrecht. Inlichtingen: Ph van Praag (email: vanpraag@pscw.uva.nl) of Marc Hooghe (e-mail: Marc.Hooghe@vub.ac.be).

NSV

NSV, secretariaat NVMC, p/a Plantage Muidergracht 4, 1018 TV Amsterdam, tel. 020 5270657, fax 020 6229430, e-mail: l.vandijk@nivel.nl

Vierde NSV/VVS Marktdag Sociologie

Op 22 mei 2003 organiseren de Nederlandse Sociologische Vereniging (NSV) en de Vlaamse Vereniging voor Sociologie (VVS) voor de vierde keer de Marktdag Sociologie. Deze dag zal plaatsvinden in Nijmegen. Het algemene e-mailadres voor informatie over de Marktdag is marktdag@its.kun.nl. Voor alle communicatie m.b.t. de Marktdag is Babette Arends (ITS) contactpersoon, e-mail: b.arends@its.kun.nl. Website: <http://www.sociologie.be/marktdag>.

Website NSV

De vernieuwde website van de NSV is te vinden op het adres: <http://www.nsv-sociologie.nl/>

KUN - Dr. Remieg A.M. Aerts, hoogleraar 'Politieke Geschiedenis', Faculteit der Letteren.

RUG - Prof. dr. Auke van der Woud, hoogleraar Architectuur- en stedenbouwgeschiedenis, Faculteit der Letteren.

UM - Dr. G.I.J.M. (Ruud) Kempen, hoogleraar Sociale Gerontologie, Faculteit der Gezondheidswetenschappen. De bijzondere leerstoel is ingesteld vanwege de Nederlandse Vereniging voor Gerontologie (NVG). Het taakgebied van de leerstoel is gericht op de rol die psychosociale factoren spelen bij dagelijks functioneren en kwaliteit van leven van ouderen.

Uva - Prof. dr. A.H. (Agneta) Fischer, bijzonder hoogleraar Theorieën der emoties, in het bijzonder de sociaal-cognitieve emotietheorie, Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen. De leerstoel is in 1992 ingesteld door de Stichting Consortium of European Research and Emotion (CERE) en werd sindsdien bekleed door prof. dr. N.H. Frijda. Prof. dr. H.P.M. (Hans) Jägers, op persoonlijke titel benoemd tot fulltime hoogleraar Bedrijfskunde aan de Faculteit der Economische Wetenschappen en Econometrie.

UVT - Oud-minister mr. L.J. Brinkhorst, deeltijdhoogleraar Transnational and European Governance bij de rechtenfaculteit. Hij wordt tevens adviseur internationale aangelegenheden van het Tilburgse College van Bestuur.

Dr. Jan de Groof, hoogleraar Europees Onderwijsrecht en Onderwijsbeleid bij Tias Business School.

VU - De Faculteit der Psychologie heeft er vier nieuwe bijzondere leerstoelen bij, ingesteld door de Stichting Het Vrije Universiteitsfonds. Ze worden bezet door vier gerenommeerde hoogleraren uit Amerika: prof. dr. M.C. Neale (Virginia Commonwealth University in Richmond, bijzonder hoogleraar Statistische methodologie in de gedragsgenetica), prof. dr. J.T. Cacioppo (University of Chicago, bijzonder hoogleraar Sociale neurowetenschappen), prof. dr. E.R. Smith (Purdue University, bijzonder hoogleraar Sociale cognitie en intergroep emoties) en prof. dr. M.I. Posner (Coronell University, New York, bijzonder hoogleraar Cognitieve neuropsychologie).

NWO - Prof. dr. B (Ben) de Kruijff is per 1 januari voor vijf jaar benoemd tot lid van het Algemeen Bestuur van NWO. Hij is hoofd van de sectie Biochemie van Membranen van de Faculteit Scheikunde aan de Universiteit Utrecht. De Kruijff completeert het Algemeen Bestuur vanwege het vertrek van prof. dr. Uri Rosenthal. In verband met het vertrek van prof. dr. Eduard Klasen per 1 januari is dr. ir. B.M. (Bert) Geerken (Directeur Organisatie & Planning) per diezelfde datum benoemd tot waarnemend Algemeen Directeur van NWO.

De kunstenaar als homo economicus

Staat Nederland op het punt een tot nu toe beschermde mensensoort te verliezen: de arme en onbaatzuchtige kunstenaar? Ons land lijkt, cultureel gezien, vol. Met Van den Ende en de erfenis van Rick van der Ploeg. Maar econoom Merijn Rengers ziet dat anders. Het subsidiestelsel wordt heus niet zomaar afgeschaft. En: bestaat de ware kunstenaar wel?

Femke Molenaar

De tijd dat slechts de sociale topklaag zich in de grote musea en theaterzalen durfde te vertonen is allang voorbij. De aandacht van publiek, politiek en media is verschoven van (gesubsidieerd) experiment naar talentenjacht in Big Brother-stijl. Joop van den Ende schotelt glamoureuze musicals voor aan busladingen massacultuurfans; ondernemers en roddeljournalisten wagen zich aan grote producties en aankondigingen voor tentoonstellingen gaan steeds meer lijken op gelikte p.r.-campagnes. Econoom Merijn Rengers deed onderzoek naar de veranderingen in het soort theater dat de afgelopen vijf jaar werd gemaakt: 'De conclusie is dat de grote groei inderdaad zit in voorstellingen die veel publiek trekken, zoals cabaret en Van den Ende-producties.'

En dat is maar goed ook, want kunst en cultuur waren lange tijd een veel te elitair goedje. Althans zo menen sommigen. De rechts-populistische partijen, zoals de Leefbaren in Rotterdam, hebben er in ieder geval niet veel mee op. Stevin van Heusden, de (tijdelijk) opvolger van Rudi Fuchs (ex-directeur van het Amsterdamse Stedelijk Museum) ageerde onlangs in zijn nieuwjaarstoespraak nog tegen dit 'wantrouwen tegen de bestaande culturele elite' en de doorgeschoten democratische visie op kunst: 'Kunst is, volgens deze redenering, van iedereen, iedereen kan het, en iedereen kan het zeker beoordelen.' Ook de Amsterdamse wethouder Belliot past volgens Van Heusden in dit plaatje: 'Zij pleit voor meer subsidie voor "kunst van de straat" en is van mening dat een museum voor moderne kunst een "plaats moet zijn waar mensen op

zondagmiddag moeten kunnen socializen" Ik neem aan te midden van het werk van Herman Brood,' voegde Van Heusden er nogal verbitterd aan toe.

Kortom: voormalig staatssecretaris van Cultuur Rick van der Ploeg mag niet klagen. Precies volgens zijn beleid zijn veel hedendaagse kunstenaars druk doende zich aan te passen aan de maatschappij: ze veroveren een plek als zelfstandig ondernemer.

En daarmee is het beeld van de kunstenaar als briljant individu dat slechts creëert uit roeping, aan zware slijtage onderhevig. Het is zelfs de vraag of hij binnenkort niet helemaal van zijn voetstuk wordt gestoten door zijn hippere soortgenoot, de entertainer.

Hofnar

Staan we dus aan het begin van een nieuw cultureel era? En zo ja, is daar eigenlijk iets mee mis? Wat is er eigenlijk tegen kunst die iedereen begrijpt? In vroeger dagen bestonden er ook niet of nauwelijks 'vrije' kunstenaars. Er waren rondreizende artiesten en minstrelen op de kermis, die maar al te afhankelijk waren van het dagelijkse applaus van het dorpspubliek; aan het hof waren er muziekgroepjes die een bescheiden rol mochten vervullen tijdens festiviteiten. En sommige hoge heren hadden hun eigen hofnar (die slechts op bescheiden wijze kritiek mochten leveren op zijn broodheer). Zelfs Shakespeare en Mozart waren gedwongen terdege rekening te houden met publiekscijfers en invloedrijke beschermheren. En nog eerder, halverwege de Middeleeuwen, was het hoogst ongebruikelijk kunst te signeren. Het deed er totaal niet

toe wie een mooi beeld had uitgehakt of een icoon had geschilderd. Laat staan dat er kunstenaars op een voetstuk werden geplaatst.

Het klassieke beeld van de kunstenaar dat wij kennen: een vrije geest die zich op een zolderkamertje tot diep in de nacht kapot werkt, slechts bijgelicht door een zwakke lamp en met nauwelijks voldoende te eten, is van veel later datum. Merijn Rengers, die onder meer een proefschrift¹ schreef over de economie van het kunstenaarschap, vertelt over de 'geboorte' van de arme kunstenaar, tijdens de romantiek (laat negentiende eeuw): 'Dat romantische beeld is onecht; gecreëerd. Dat is natuurlijk ook eigen aan die periode. Kijk maar naar van die Duitse geschilderde plaatjes. Dat is iets waar je van droomt. Het is zo vals als het maar kan. Maar die romantiek heeft de kijk van kunstenaars op hun eigen loopbaan wel beïnvloed. Als je jonge kunstenaars vraagt naar het beeld dat zij van hun beroep hebben, zullen ze dat geloof ook zeker belijden. Zeker op de academies. Dat is ook niet zo gek: als je bent toegelaten op een opleiding, dan ben je in feite officieel kunstenaar. Dus laat je je dan ook meeslepen.'

Volgens Rengers blijkt ná de academie echter dat de homo economicus ook in kunstzinnige geesten diep wortelt. 'Zodra de student van die academie af is, kan hij wel twee nachten gaan doorhalen in zijn atelier (als hij dat tenminste heeft), maar dan kom je toch op die markt. En dan wordt alles een stuk ingewikkelder.'

Ook als het ze economisch wel voor de wind gaat, zijn kunstenaars en artiesten net gewone mensen, zo blijkt uit Rengers onderzoek: 'Ze schroeven hun creatieve

werkweek terug zodra zij beter gaan verdienen. Ze verkiezen dus een normale agenda en extra vrije tijd boven het romantische ideaal van een volledige overgave aan de kunsten.'

In de praktijk komt de Ware Kunstenaar dus helemaal niet voor. 'En het is maar de vraag of hij ooit heeft bestaan', zegt Rengers. 'Een enkele uitzondering daargelaten natuurlijk.'

Chaotisch

Toch zijn kunstenaars niet in alle opzichten hetzelfde als hun minder artistieke medemens. Volgens onderzoek dat Rengers in Australië deed, als aanvulling op zijn Nederlandse naspeuringen, gebruiken kunstenaars allerlei werk buiten de culturele sector als indirecte subsidie voor hun eigen kunstenaarschap. En dan blijkt dat kunstenaars, naarmate zij een hoger uurloon verdienen buiten de kunsten, minder uren werken buiten de sector.

'Kunstenaars ondernemen vaak allerlei verschillende activiteiten om het hoofd boven water te houden,' legt Rengers uit. 'Ze werken niet zo duidelijk in één branche. Ze hebben een hele portfolio, of waaier aan baantjes. Ze geven les (soms particulier, soms via een hbo-instelling), zijn freelancer, ze krijgen wat subsidie, soms een aanvullende uitkering en ze hebben soms ook nog heel ander werk. Het is een heel chaotisch bestaan. In die zin wijken kunstenaars dus wel af van het reguliere.'

Een ander verschil met de loopbanen van 'gewone' mensen wordt omschreven met het begrip 'winner-take-

all'. Dit wordt beschreven in een gelijknamig boek door Frank en Cook (1995). Rengers: 'Het tweede deel van mijn proefschrift gaat daarover: een aantal kunstenaars schiet uit boven de middenmoot: een aantal kunstenaars schiet uit boven de middenmoot. Die paar mensen aan de top verdienen een veelvoud van de grote grijze middenmoot. Ook is het zo dat de relatieve verschillen in talent of kwaliteit veel kleiner zijn dan de verschillen in inkomen, status en bekendheid.'

Maar ook hier geldt dat het overgrote deel van de kunstenaars zich voegt in standaardtheorieën over human capital: 'Na een periode van een jaar of zes blijken de verschillen in inkomsten juist kleiner. Dat is dus juist weer een verwerping van de winner-take-all theorie.'

Als kunstenaars zulke gewone mensen zijn, waarom hebben wij er dan zo'n ander beeld van?

Rengers: 'Het is toch veel leuker om alleen over de groten der aarde te praten?. Als wij over kunst discussiëren, is het prettig als we het over dezelfde mensen hebben. Als jij over een kunstenaar praat die ik helemaal niet ken, zit ik er toch een beetje verveeld bij. Het is dus een soort bindend element. Een afspraak. In bepaalde kringen wordt er op een bepaalde manier over specifieke artiesten gepraat. Dat is ook weer een manier om je te onderscheiden van anderen. Hoe er over kunst wordt gepraat, bijvoorbeeld na de voorstelling, is minstens even belangrijk voor het publiek als datgene wat ze net hebben gezien.'

'Toch vind ik dat nog geen reden om kunst elitair te noemen. Kunst is zeker een elitaire bezigheid, maar dat komt eerder door de achtergrond van de mensen die het beoefenen. De meeste kunstenaars komen uit de economische en sociale elite.'

Kunstpauzen

Blijft over de vraag of we aan het einde van het tijdperk zijn waarin de overheid de mens via subsidies de ruimte geeft zijn individueelste gevoelens aan de buitenwereld te tonen. Zal er over een jaar of tien alleen nog ruimte zijn voor goedbetaalde entertainers?

Rengers denkt van niet. 'Ik geloof er niks van dat er een weldenkende partij is die daadwerkelijk het mes zet in het systeem van subsidiëring zoals we dat nu kennen. In Rotterdam werd dat wel met de mond beleden, maar uiteindelijk is er maar heel weinig beleid echt omgebogen. Het systeem houdt uiteindelijk zichzelf in stand.' Rengers is ervan overtuigd dat het netwerk van kunstpauzen en politiek, waartoe ook de Raad voor de Cultuur hoort, simpelweg zal weigeren mee te werken aan zijn eigen opheffing. 'De band tussen kunst en politiek is verrassend groot in Nederland. Kijk maar eens naar theatergroep De Appel in Den Haag. Iedere keer zegt de Raad weer: het is te mager, we moeten ermee stoppen. Maar er zitten politici in het bestuur van het gezelschap en het gevolg is dat er Kamervragen over worden gesteld. Kamervragen! Het gaat dan over vijfhonderdduizend euro.'

'Subsidieregelingen in de kunstsector veranderen is voor politici bovendien niet lonend. Er gaat relatief weinig geld om en het is een hoop gedoe: je hebt te maken met mensen die intelligent en zeer uitgesproken zijn. Het is

veel gemakkelijker om een percentage in een grotere sector, zoals bijvoorbeeld de zorg, te verhogen of te verlagen.'

'Kijk, ik zeg niet dat er in de cultuursector helemaal niets verandert en dat alles bij het oude zal blijven. Maar je moet je niet vergissen in de resistentie van bepaalde zaken. Ik realiseer me wel dat dat een zeer sociologische kijk op de zaak is. Artistiek inhoudelijk verandert er wel wat. Van den Ende maakt inderdaad commerciële producten, dat is nieuw. Hoewel het ook weer niet zeer winstgevend is.'

'Sommige zaken binnen het huidige systeem verbazen mij wel heel erg. Neem nu de WIK (de Wet Inkomstenvoorziening Kunstenaars). Dat is zo'n ongelofelijk ingewikkeld systeem. Er zijn gemeentebambtenaren speciaal voor opgeleid, er worden brochures uitgegeven, er zijn aparte afdelingen. Terwijl in sommige gemeenten misschien twee kunstenaars voor die regeling in aanmerking komen. Hetzelfde geldt voor het onderwijs: de jeugd moet verplicht naar voorstellingen. Daarom wordt er door theaters een hele extra administratie bijgehouden met aparte bonnen. Vanuit economisch gezichtspunt is dat onbegrijpelijk.'

Grens

En het wordt er toch al niet makkelijker op voor de overheid. Het is namelijk erg lastig te beoordelen wat goede kunst is en wat niet, vindt Rengers. 'Lange tijd moest je avant-gardistisch bezig zijn: op de grens van het nieuwe. Tegenwoordig kun je je afvragen of er überhaupt nog avant-garde is. Daarmee wordt de beoordeling van wat goede en slechte kunst is steeds moeilijker. Het was ook lange tijd zo dat wie echte kunst wilde maken, voor subsidie ging. En daarmee werd door de overheid gesteunde kunst inderdaad moeilijker, elitairder en soms wel degelijk te ingewikkeld ten opzichte van de kunst van de gewone man. De overheid is nu bezig te kijken hoe ze op een andere manier kunnen oordelen. Maar dat is nog niet zo gemakkelijk.'

'Tegelijkertijd laten de kunstenaars zelf hun ideologische veren los: kwaliteit hoort al lang niet meer bij overheidssubsidie. Tegenwoordig is werken voor een reclamebureau niet meer taboe. Het motto is nu: werk maar voor allebei. Misschien is dat zelfs wel het chicst.' 'Zelfs als de subsidies helemaal worden afgeschaft zullen kunstenaars blijven bestaan: Ze kopen door al hun verschillende netwerken hun eigen vrijheid. Bovendien: kunst hoort er gewoon bij. Je hebt verstrooiing nodig en mensen zullen ook altijd op zoek zijn naar zingeving, en de verbeelding daarvan. Kijk maar eens naar dichtbundels: die worden nog steeds gemaakt, terwijl ze nog nooit geld hebben opgeleverd.'

Noot

1. Merijn Rengers – Economic Lives of Artists : Studies into Careers and the Labour Market in the Cultural Sector. – Utrecht, 2002

Femke Molenaar is redacteur van Facta

SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen, Plantage
Muidergracht 4, 1018 TV Amsterdam
tel. 020 5270600, fax 020 6229430
e-mail: siswo@siswo.uva.nl
internet: <http://www.siswo.nl>

Publicatie

Michiel Beker

Inzicht in onvrede : visies op maatschappelijk onbehagen aan het begin van de 21ste eeuw. - Amsterdam : SISWO, 2003. - 58 p. - (Cahiers Sociale Wetenschappen en Beleid ; nr. 6)

Na de opmerkelijke verkiezingen van 2002 braken politici, wetenschappers en andere opiniemakers zich het hoofd over de oorzaken van de opkomst van Pim Fortuyn en de LPF. Alom werd de politieke aardverschuiving verklaard uit een wijdverbreide sociale onvrede onder een groot deel van de bevolking. Deze term diende als kapstok voor een bonte verzameling factoren, uiteenlopend van files tot vreemdelingenbeleid en van globalisering tot gebrek aan waarden en normen. De publicatie *Inzicht in Onvrede* biedt een overzichtelijke analyse van de uiteenlopende oorzaken van (en mogelijke oplossingen voor) sociale onvrede die in de discussie van het afgelopen jaar zijn aangedragen. Dit overzicht van zowel politieke en economische als sociaal-psychologische factoren wordt aangevuld met een korte schets van de situatie in een aantal wijken in Rotterdam en Almere. Daar blijken vooral de veranderingen in de welvarende jaren negentig grote gevolgen te hebben gehad. Het rapport gaat ook in op de vraag welke sociale groepen de belangrijkste dragers van de sociale onvrede zijn.

Het boek is te bestellen door overmaking van 7,50 op Postbankrekening 75083 ten name van SISWO, Amsterdam onder vermelding van 'Cahier nr. 6', of via tel. 020 5270600, e-mail heckscher@siswo.uva.nl

Bijeenkomsten

20 februari 2003, 15.00-17.00 uur

Discussiemiddag 'Diamant, criminaliteit en conflict'

Locatie: SISWO, Amsterdam

SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen organiseert in de serie 'Criminologische kwesties' in samenwerking met de redactie van het Tijdschrift voor Criminologie een studiemiddag over 'Diamant, criminaliteit en conflict' waarover onlangs een TVC themanummer is verschenen. Auteurs die meewerkten aan dit nummer en andere bezoekers zullen van gedachten wisselen met externe deskundigen. Dit keer zijn dat Kirsten Hund (Nederlands Instituut voor Zuid Afrika) en Benno Leeser (directeur van Gassan Diamonds). Henk van de Bunt (hoogleraar criminologie en gastredacteur van dit themanummer) leidt het onderwerp in en zit de discussie voor.

Aanmelding en informatie: Carolien Bouw, SISWO, tel. 020 527 0638, e-mail bouw@siswo.uva.nl

12 maart 2003, 13.30-16.30 uur

Bijeenkomst GZZ: (Participerende) Observatie in gezondheidszorgonderzoek

Locatie: SISWO, Amsterdam

De door het netwerk Gezondheid Ziekte Zorg (GZZ) georganiseerde bijeenkomst start met een workshop onder leiding van dr. F. Reysoo (KUN) waarin de deelnemers zelf oefenen met de methode. Daarna zullen twee onderzoekers kort toelichten hoe zij de methode

toepassen in hun gezondheidszorgonderzoek: als observant of als deelnemer.

Aanmelding en informatie: Lisa Putman, e-mail: lputman@siswo.uva.nl

19 maart 2003

Jonge onderzoekersdag over diversiteit

Voor de vierde keer organiseren SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen en de Nederlandse Onderzoekschool Vrouwenstudies een dag voor promovendi op het terrein van vrouwenstudies, genderstudies en andere onderzoeksvelden waarin diversiteit centraal staat. Informatie: Carolien Bouw, SISWO, tel: 020 5270638, e-mail bouw@siswo.uva.nl, of Trude Oorschot, NOV, tel. 030 2536001, e-mail nov@let.uu.nl

3 april 2003

Studiedag Constanten in stadsplanning

Locatie: SISWO, Amsterdam

De werkgroep Stedengeschiedenis organiseert in samenwerking met SISWO een studiemiddag getiteld 'Constanten in stadsplanning: aanleg en uitbreiding van steden van de 12de tot en met de 20ste eeuw'. Dagvoorzitter: dr. Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam).

Inleidingen: Dr. Reinout Rutte (stads- en architectuurhistoricus) - Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen in de 12de en 13de eeuw; drs. Wim Boerefijn (architectuurhistoricus, Monumenten Advies Bureau Nijmegen) Stedenbouwkundige planning in Europa van de 12de tot de 15de eeuw; drs. Jaap Evert Abrahamse (Stadsdeel Amsterdam-Centrum en Gemeentearchief Amsterdam) - De optimale stad: context, programma en ontwerp van de 17de-eeuwse stadsuitbreidingen van Amsterdam; drs. Petra Brouwer (architectuurhistoricus, VU) - Waterstaat, landbouw, stedenbouw, planologie. Nieuwe steden in de IJsselmeer-polders.

De studiedag is gratis toegankelijk. Informatie: Jan van den Noort, tel. 010 4366014.

28-29 april 2003

Fourth International Amsterdam Conference on Multilevel Analysis
Locatie: SISWO, Amsterdam

Inleidingen: Babubhai V. Shah (Research Triangle Institute) - Marginal and mixed models; using SUDAAN for multilevel analysis; Sophia Rabe-Hesketh (Institute of Psychiatry, University of London) - Diagnostics for multilevel models with discrete and categorical responses; Tom A.B. Snijders (ICS/Sociologie RUG) - Multilevel Model Diagnostics using MLwiN. De conferentie wordt op 30 april gevolgd door een door Tom Snijders (ICS, RUG) gegeven cursus Sample Size Determination Multilevel Analysis.

Informatie: Multilevel Conference, B.E.G. Dol, Sociologie RUG, Grote Rozenstraat 31, 9712 TG Groningen, Website: <http://www.siswo.uva.nl/congressen/congressen/congressen/sismain.html>

22 mei 2003

Bijeenkomst GZZ: Wachten in de zorg

Locatie: SISWO, Amsterdam

Informatie: Lisa Putman (secretaris GZZ-netwerk), e-mail: lputman@siswo.uva.nl

Zie ook de website <http://www.siswo.nl> onder de rubriek congressen/debatten

Nederland en België

14 februari

Genderdemocratisch Labyrint, Maastricht. Contact: W.Lieben@genderdiversiteit.unimaas.nl

19 februari

Selectie Taboe doorbroken? – De toekomst van decentrale toelating in het hoger onderwijs, Amsterdam. Contact: congres@vsnu.nl

20 februari

Discussiemiddag Diamant, criminaliteit en conflict, Amsterdam (SISWO). Contact: Carolien Bouw, e-mail: bouw@siswo.uva.nl

12 maart

Lezing over Europa's drie taalproblemen door prof. dr. Philippe van Parijs (UCL), Brussel. Contact: dirk.jacobs@kubruessel.ac.be
Bijeenkomst Werkgroep Gezondheid Ziekte en Zorg: (Participerende) Observatie in gezondheidszorgonderzoek, Amsterdam (SISWO). Contact: Lisa Putman, e-mail: lputman@siswo.uva.nl

14 maart

Vrijmetselarij in Nederland – Een kennismaking met de wetenschappelijke studie van een 'geheim' genootschap, Leiden. Contact: stichtingovn@yahoo.com

19 maart

Vierde Jonge Onderzoekersdag "Diversiteit", Amsterdam (SISWO). Contact: Carolien Bouw, tel. 020 5270638, e-mail: bouw@siswo.uva.nl of Trude Oorschot, e-mail: nov@let.uu.nl

25 maart

De sociale constructie van grenswaarden voor gevaarlijke stoffen, Amsterdam. Contact: Otto Nuys, e-mail: nuys@siswo.uva.nl

26-28 maart

Welfare and the Social Bond, Tilburg. Contact: Wim van Oorschot, e-mail: w.v.oorschot@kub.nl

27 maart

Symposium Ouderenbeleid, Amsterdam. Contact: Nationaal Vakbondsmuseum, vakmus@xs4all.nl. NWO/NextWave Talentendag, Zeist. Contact: nwo@nwo.nl

3 april

Constanten in stadsplanning: aanleg en uitbreiding van steden van de 12de tot en met de 20ste eeuw, Amsterdam (SISWO). Contact: tel. 010 4366014, info@neha.nl

7-11 april

Tinbergenweek 2003, Rotterdam. Contact: wdriessen@few.eur.nl

10-11 april

Landelijk Congres der Bestuurskunde 2003, Nijmegen. Contact: ada@bestuurskunde.nl

Urban universities and their role in urban community development, Enschede. Contact: Julie Triggle, EURA Secretariat: julie.triggle@uwe.ac.uk, Prof. dr. S.A.H. Deters, info@kiss-oost.nl

15 april

Vereniging voor Statistiek en Operationele Research: Statistische Dag 2003, Amsterdam. Contact: E-mail: admin@vvs-or.nl

28 en 29 april

The Fourth International Amsterdam Conference on Multilevel Analysis, Amsterdam (SISWO). Contact: e-mail: b.e.g.dol@ppsw.rug.nl (30 april – Course: Sample Size Determination Multilevel Analysis. Contact: Henk Kleijer, tel. 020 5270647)

7-9 mei

Onderwijs Research Dagen, Kerkrade. Contact: ord@ou.nl

22 mei

GZZ Netwerk Studiedag: Wachten in de zorg, Amsterdam (SISWO). Contact: lputman@siswo.uva.nl

22 mei

4e Marktdag Sociologie, Nijmegen. Contact: Babette Arends, e-mail:

b.arends@its.kun.nl

22-23 mei

Politicologenetmaal, Dordrecht. Contact: Philip van Praag, e-mail: vanpraag@pscw.uva.nl

23 mei

Marktdag Nederlandse Vereniging voor Kriminologie, Amsterdam. Contact: borghardt@siswo.uva.nl

5-8 november

Philosophy and History of the Discipline of Education: Evaluation and Evolution of the Criteria for Educational Research meeting, Leuven. Contact: Paul.Smeyers@psy.kuleuven.ac.be

7-9 december

The Immigrant Tourist Industry: An ESF Exploratory Workshop on the Commodification of Cultural Resources in Cosmopolitan Cities, Amsterdam. Contact: rath@pscw.uva.nl

Europa

20-22 februari

"Sozialisationstheorien auf dem Prüfstand" – Frühjahrstagung der Sektion Jugendsoziologie, Berlin. Contact: <http://www.jugendsoziologie.de/>

11 april

The Euro in Eastern Europe: Options for the monetary and currency regime, Berlijn. Contact: hendrik.luchtmeier@tu-berlin.de

11-13 april

British Sociological Association Annual Conference: Social Futures: Desire, Excess and Waste, York. Contact: Diane Nutt, e-mail: diane.nutt@tees.ac.uk

12-15 april

RSA international conference – Reinventing Regions in a Global Economy, Pisa. Contact: rsa@mailbox.ulcc.ac.uk

15-17 april

PSA Annual Conference: Democracy and diversity, Leicester. Contact: Philip Lynch, e-mail: PLL3@le.ac.uk

9-10 mei

Wissenschaft als Arbeit, als Profession und als Wissensproduktion – Gemeinsame Tagung der DGS-Sektion Arbeits- und Industriesoziologie, des Arbeitskreises 'Professionelles Handeln' sowie der DGS-Sektion Wissenschafts- und Techniksoziologie, München. Contact: g.bender@wiso.uni-dortmund.de

16 mei

Foreign Direct Investment: Theory, Empirical Evidence and Policy Implications, Vallendar. Contact: stadtmann@whu.edu

16-17 mei

Generation und Ungleichheit – Frühjahrstagung der Sektion Soziale Ungleichheit und Sozialstrukturanalyse (DGS), Erfurt. Contact: marc.szydlak@uni-erfurt.de

29. – 31 mei

Worlds of Capitalism – Globalization, Governance, and Democracy, Hamburg. Contact: Jens Fischer, e-mail: info@worlds-of-capitalism.de; website: <http://www.worlds-of-capitalism.de/800/index.htm>

31 mei – 3 juni

IFHP International Spring Conference: Enhancing Urban Quality, The Green Dimension, London/Letchworth. Contact: IFHP Secretariat, tel. 070 3244557

1-3 juni

14th Annual General Assembly (AGA) and Conference: 'Foundations For Europe: The Citizen Facing Challenges of Globalisation', Lissabon. Contact: e-mail: efc@efc.be

Agenda: <http://www.maatschappijwetenschappen.nl>